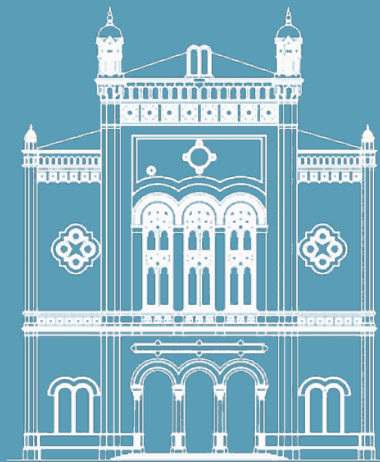
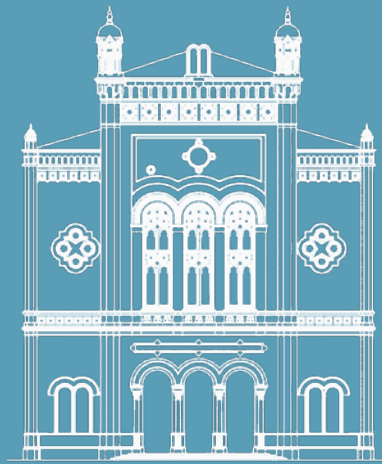

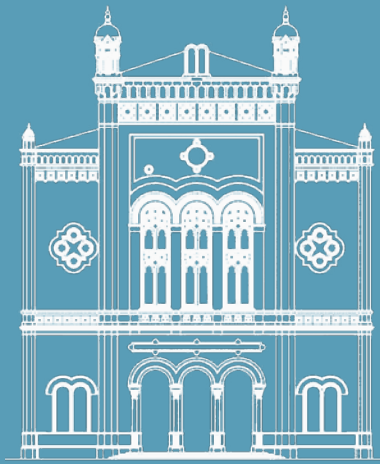
Snješka Knežević

TRAGANJA ZA PROŠLIM

7	Uvod
11	Prve obitelji i prvaci <i>Ha Kol</i> , 119, Zagreb, 2011.
19	Pridošlice i starosjedioci <i>Ha Kol</i> , 120, Zagreb, 2011.
29	Kehila <i>Vici latinorum</i> <i>Ha Kol</i> , 121, Zagreb, 2011.
37	Doba hrama <i>Ha Kol</i> , 122, Zagreb, 2011.
45	Leopold/Lavoslav Hartmán – knjižar, nakladnik, tiskar <i>Ha Kol</i> , 124, Zagreb, 2012.
53	Braća Heumer – trgovci kožama <i>Ha Kol</i> , 114, Zagreb, 2010.
61	Müllerovi/Milerovi – industrijaci i filmofili <i>Ha Kol</i> , 125, Zagreb, 2012.
71	Židovi i Preradovićev trg <i>Ha Kol</i> , 127, Zagreb, 2012.
81	Židovi na Jelačićevu trgu <i>Ha Kol</i> , 130, Zagreb, 2013.

Uvod

Serijal TRAGANJA ZA PROŠLIM potaknuo je glavni i odgovorni urednik časopisa Ha Kol, Živko Gruđen, neposredno pošto je objavljen i javnosti predstavljen kulturno-povijesni vodič ŽIDOVSKI ZAGREB (izd. Predstavnik židovske manjine Grada Zagreba/Židovska općina Zagreb – AGM, Zagreb 2010.). S obzirom na karakter vodiča koji je utemeljen na slici i ne sadrži mnogo teksta, u serijalu se opširnije predstavljaju ličnosti, obitelji i događaji koji se javljaju u vodiču u drukčijoj, vizualnoj formi, ali i drugi kojih u ovom izdanju vodiča nema. Poput vodiča i ova rubrika govori podjednako o Židovima i Zagrebu i predstavlja nerazmrsivu vezu ljudi, zajednice i grada.

Mnoge osobe, mjesta i događaji nisu ušli u pisanu povijest ili se spominju usput i nedovoljno. Možda zato što pripadaju „maloj“ povijesti, nisu reprezentativni za epohalna zbivanja, ali su važni za povijest svakidašnjice i kulture, grada ili zajednica. Odatle toliko izgubljenoga i propuštenoga. No memoriju je oduvijek održavala predaja. Ona se njegovala i prenosila u obiteljima i manjim krugovima, pojedinci su je stavljali na papir, a zanimala je i neke literate i povjesničare kulture. Uz po-

Franjo Mosinger, Hanukija, 1929.

vijesne izvore i dokumente uvijek je najbujnije vrelo bila ta memorija njegovana u okrilju obitelji ili zajednica. No kad se memorija ne obnavlja i ne prenosi, sjećanje se gasi. Ostaju gole činjenice, slike ljudi kojima ne znamo imena, mjesta koja ne prepoznamo, a čak i nedaleka povijest ostaje strana, konci se teško spajaju.

Meil (navlaka za Toru), iz inventara zagrebačke sinagoge.

Pogled iz Jelačićeva trga u Ulicu Marije Valerije/Prašku, 1900.

No kad je riječ o prošlosti Židova, ne samo ovdje u Zagrebu nego i u drugim europskim sredinama, to poprima zastrašujuće razmjere. Nakon reza koji je proizročio Holokaust, ostali su jaz i praznina. Kasnije su se mnogi uhvatili sjećanja i obnove memorije, dosta je toga zabilježeno i spašeno. Ali još uvijek mnogo toga izmiče, mreže se teško krpaju, mnogo što ostaje nevidljivo, a i sve je manje svjedoka. Tegobni put potrage ostaje često bez izgleda, a slike koje dobivamo nalik su rasutoj slagalici kojoj su se dijelovi pogubili.

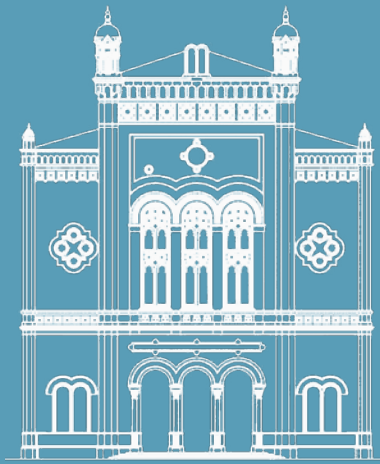
U serijalu će biti predstavljeni u prvom redu oni koji se u literaturi malo spominju ili ih čak nema, što ne znači da se neće javljati i oni o kojima se zna više. I ova rubrika, kao i vodič, nema cilj prikazati povijest zagrebačkih Židova, nego postaviti akcente. Oslanjamo se na gotovo oskudnu literaturu, zahvalni onima koji su imali smisla za detalj i točnost, koji približavaju poput leće. Težište je osobito na pripadnicima prvih generacija kojima se bavio prvi i dosad nenadmašeni historiograf Židovske općine Zagreb, rabin i nadrabin dr. Gavro Schwarz, s izrazitom akribijom i velikim srcem za sve koji su ugrađeni u temelje Općine.

Njihovim potomcima i sadašnjim pripadnicima Općine prvenstveno je namijenjen „Židovski Zagreb“. No svi mi, koji smo radili na njemu vjerujemo da će to tek dijelom osvojeno polje s obiljem nepoznanica s vremenom privući pažnju istraživača ili literata. I ovaj serijal će možda biti poticaj.*

* Serijal nije nastavljen, a donosi se njegov torzo..

Tijelovska procesija ispred sinagoge, 1932.

Prve obitelji i prvaci

O počecima židovske zajednice u Zagrebu ne zna se odviše, a ono što je ipak poznato, zahvaljujemo popisima Židova koje su provodile gradske i županijske vlasti, a najviše matičnim knjigama Hevra kadiše koja ih je vodila otkako postoji. Sve njih godinama i sistematski studirao je rabin/nadrabin dr. Gavro Schwarz, prvi i dosad nenadmašeni historiograf Židovske općine Zagreb, koji je uspio rekonstruirati njezinu ranu povijest, s naglaskom na obitelj/mišpahu, odvajkada ishodište židovske općine/kehile u dijaspori. Svoje spoznaje objavljivao je od 1902. do 1912. u „Vjesniku Zemaljskog arkiva“ i napokon ih objedinio u knjizi „Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. vijeka“ iz 1939. godine. Otada je za svakoga tko se uputi u to, u mnogočemu maglovito razdoblje, nezaobilazno vrelo Schwarzov pionirski rad, zasnovan najprije na dugotrajnom istraživanju, ali i na živoj usmenoj tradiciji, poznavanju potomaka prvih generacija Židova u Zagrebu i njihovoj memoriji.

Godina 1806. za tu ranu povijest ima osobitu važnost. Te je godine osnovana općina, o čemu je službeno obaviještena najviše vlast, Ugarska dvorska kancelarija, proveden je prvi popis Židova u svim županijama kraljevina Hrvatske i Slavonije prema napucima i odredbi Namjesničkog vijeća, ne dakako zbog statističko-demografskih nego najprije zbog fiskalnih razloga. Općenito se smatra da se u to vrijeme počinje ostvarivati „tolerancija“, zasnovana na poznatom ediktu cara

Dr. Gavro Schwarz (1872-1942.), rabin 1919.-1926., nadrabin 1926.-1941.

Josipa II. Habsburga-Lothringena iz 1782. godine, a u sklopu velikih reformi kojima je taj prosvijećeni vladar, u radikalno apsolutističkom stilu naumio inicirati modernizaciju golemog feudalnog, u mnogočemu zastarjelog imperija. No u Dalmaciji francuska vojna uprava objavila je između 1806. i 1808. punu ravnopravnost Židova i ukinula geta u Splitu i Dubrovniku, što je moralo utjecati na opće raspoloženje i u kontinentalnoj Hrvatskoj.

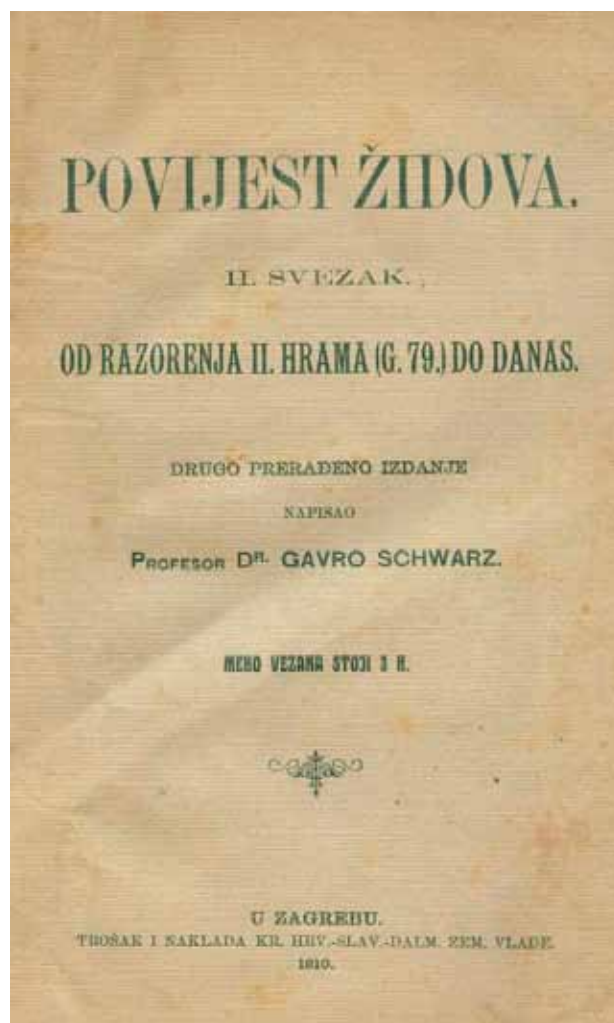
Ubrzo poslije donošenja tolerancijskog edikta u Zagreb će se 1787. godine, nakon više stoljeća izbiivanja Židova, doseliti kao prvi Jacob Stiegler, 1789. još dvojica, Jacob Weiss i Jacob Stern, a potom i drugi. O njima podatke donosi popis Židova proveden u Gradecu iz 1808., pisan na njemačkom koji je sačuvan, za razliku od prvog popisa provedenog u biskupskoj jurisdikciji 1806. godine. Naime, u to doba na području Zagreba postoje dvije autonomne jurisdikcije, Gradeca i Biskupije, a u njihovim podgrađima, u Vicusu Latino-rumu (Vlaškoj ulici) i dijelu Donjega grada oko Petrinjske ulice, početak će se nastanjivati Židovi. Godine 1812. uslijedit će ponovljeni popis u biskupskoj jurisdikciji, što upućuje na to da se broj Židova u Vlaškoj ulici vjerojatno povećao. Ta dva sačuvana popisa pružaju kakvu-takvu sliku o prvoj generaciji zagrebačkih Židova, a upotpunjuju je i kasniji popisi, u kojima je riječ i o prvim doseljenicima, odnosno njihovim potomcima. Datumi (doseljenja, rođenja, vjenčanja, smrti, upisa u Hevra kadišu, itd.) kadikad se ne podudaraju, na što upozorava Gavro Schwarz, zato što su i popisi i upisi zasnovani na usmenim svjedočenjima, pa su pogreške neminovne. No to, kaže on, nije toliko važno koliko odakle su i kada su došli, a napose „kako se porodica do danas u Zagrebu uzdržala“.

Prezimana, isključivo njemačka, u gradečkom popisu iz 1808., pisanom na njemačkom jeziku i goticom, navode se prema tadašnjoj, još nestabiliziranoj ortografiji, a ima i očiti grešaka, što se može tumačiti stupnjem pismenosti pisara, dok su u popisu biskupije iz 1812. latinizirana. Imena se navode u njemačkoj, odnosno latinskoj inačici, rjeđe na jidišu. Osim ortografskih dvoumica, neminovno je bilo provjeriti i imena mjesta odakle su doseljenici došli, odnosno iz kojih potječu, da bi se dosegla kakva-takva točnost. Naime, u većini kasnijih, pa i recentnih prikaza ponavljaju se očite netočnosti i greške zbog olakog preuzimanja Schwarzovog teksta, koji je pisan u nestandardiziranom pravopisu, sadrži niz arhaizama, također tendenciju fonetiziranja, no nedosljedno provedenu.

Gradečki popis iz 1808. pruža više informacija. Prema njemu prvi doseljenik, Jacob/Jakov Stiegler, rođen 1771. u Trebitzu/Třebiču (Češka), bio je veletrgovac poljoprivrednim proizvodima i tekstilom, a imao je filijalu u Jaski. U vrijeme popisa (1808.) imao je 37 godina, dok je njegova supruga Ana, rođ. Jacoby, porijeklom iz Schaininga (Burgenland) imala 33 godine, a kćer Terezija 11 godina. Članovi kućanstva bili su i sestra Hanna (31 g.) i dvojica nećaka, Markus (11 g.) i Zaharija (7. g.), sinovi pokojnog brata koji je živio u Varaždinu. Popis osoblja svjedoči da je već bio imućan:

tu je pisar, Joseph Schamburg iz Eisenstadta (21 g.), činovnici Joseph Mann (31. g.) iz Pesentza (Štajerska) i Jacob Löbel (28. g.) iz Schaininga, obojica zaposleni u jaskanskoj filijali, pa Löbelova supruga Fany rođ. Heinrich (23. g.) i njihov jednogodišnji sin Mandel, nadalje, poslužitelj u dućanu Alexander Fischer (22.g.) iz Csakaturna/Čakovca, najposlije kuharica Rösel (50 g.) i služavka Evedl (30 g.).

Drugi doseljenik Jacob Weiss, rođen 1768. u Rechnitzu/Rohoncu (Burgenland, tada u Ugarskoj) bio je također veletrgovac poljoprivrednim proizvodima i vlasnik tvornice potaše, vjerojatno i sapuna. U doba popisa imao je 40 godina, njegova supruga Francisca, porijeklom iz Nagykanizse, 30, kćeri Theresia i Charlotte 13, odnosno 11 godina, sin Mayer 6, a Max 3 godine. S njima živi nećak Anton (15 g.), sin pokojnog brata. Brojno osoblje potječe iz različitih sredina Monarhije: tako pisar Hermann Fuchs (23 g.) iz Neusiedela an der Waage (Donja Austrija), poslužitelj u dućanu Samuel Schlöhsinger/Schlesinger (22 g.) iz Szigetvára, radnik Marcus Pollak (23 g.) iz Nagykanizse, poslovođa Gers-

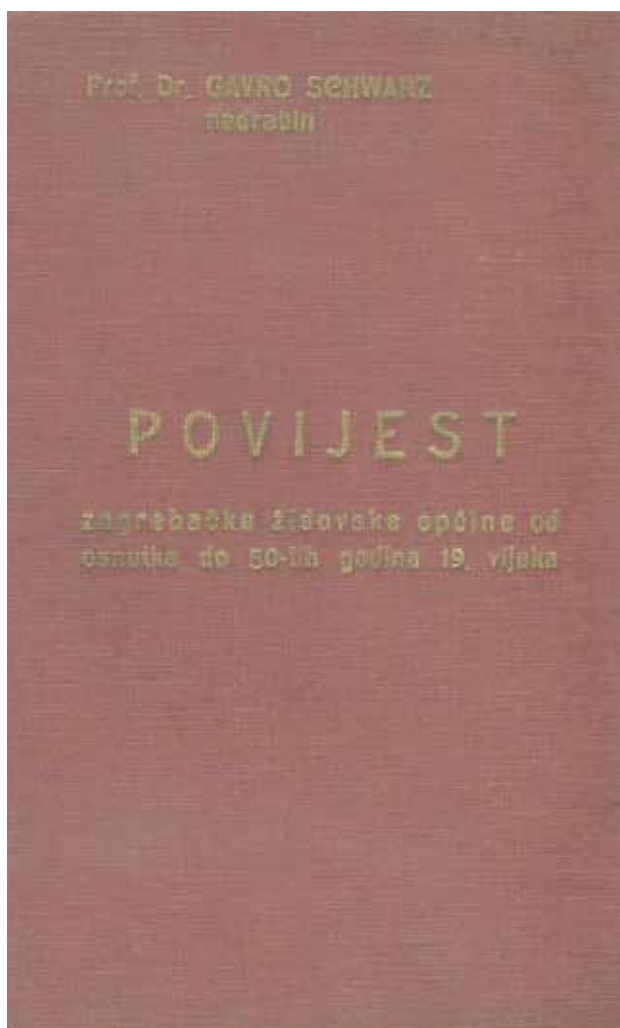
Naslovnica knjige „Povijest Židova“ G. Schwarz iz 1910., prve na hrvatskom jeziku.

hon/Georg Hirschler (17. g.) iz Lackenbacha/Lompokpaka (Burgenland), majstor prerade potaše Benedict Schlöhsinger/Schlesinger (22. g.) iz Eisenstadta i Pinca Pollak (24 g.) iz Krakova. Weiss je očito zbog petoro djece zaposlio kućnog učitelja Israela Breyera (40 g.) iz Güssinga, a kućno osoblje činili su još kočijaš Joseph Lewinger (24. g.) iz Temišvara, kućni sluga Isaac Ehrenfest (19. g.) iz Steinamangera/Szombathellyja, kuharica Nanette Freida (27 g.) iz Groß-Magendorf/ Nagymagyara (Burgenland) i sluškinja Maritza Burge (24. g.) iz Karlovca.

Stiegler i Weiss pripadali su prvoj fiskalnoj kategoriji i bavili se istim poslom: trgovinom „zemaljskim plodinama“, u što su se osim žitarica ubrajali drvo i koža, a bila je tada Židovima dopuštena – uz sabiranje različitih sirovina za industrijsku preradu, među ostalim i raznoraznog otpada. Weiss se bavio i proizvodnjom potaše, kalijevog karbonata koji se rabio u industriji sapuna, stakla i porculana, a dobivao ispiranjem drvnog pepela i isparavanjem do kristalizacije, što je također bila dopuštena djelatnost koju će Židovi umjeli razviti do

velikih pogona, ne samo u nas, nego i drugdje, dok će iskustvo s manufakturom koristiti kasnije, u toj i drugim industrijskim granama. Obojica glava obitelji došli su u Zagreb vrlo mladi, vrlo brzo uspješni razviti svoje djelatnosti i steći zamjetan imetak. Članovi obitelji i gotovo čitavo osoblje također su bili mladi ljudi, a njihova djeca rodila su se već u Zagrebu. Svi potječu iz srednjoevropskih sredina visoke koncentracije Židova, od Njemačke i Poljske do Austrije i Mađarske.

Sve to vrijedi i za ostale, manje imućne i malobrojnije obitelji iz gradečkog popisa iz 1808. Adam Schlesinger, rođen 1767. u Nagykanizsi, imao je u doba popisa 41 godinu, njegova supruga Theresia, porijeklom iz Rechnitza/Rohonca 37, a 11 godina kćer Rosalia, rođena u Zagrebu. S njima žive dva rođaka, Wilhelm (20 g.), rođen u Nagykanizsi i drugi, Joseph Kohn (12 g.) iz Karlovca, koji očito Adamu pomažu u trgovini, dok domaćinstvu pripada služavka Kattel, rođena u Körmendu (Mađarska). Trgovac, i to odjećom, također je Franz Löbl, rođen 1775. u Nagykanizsi, koji ima 33 godine, dok mu supruga Theresia ima 35 godina, a kćeri Margarethe i Hanna, obje rođene u Zagrebu 13, odnosno 9 godina. Trgovac je i Abraham Stiegler, rođen 1784. u Güssingu, koji ima 24 godine, dok mu supruga Henriette, iz Lackenbacha/Lompokpaka ima tek 19 godina, a sinčić Acher/Ašer devet mjeseci; najstarija u kućanstvu je 40-godišnja služavka Liese. Osim privrednika, odnosno trgovaca u maloj gradečkoj zajednici živi zubar Israel Löwy, rođen 1771. u Gochingenu (Moravska), koji ima 37 godina, a supruga Katton 20, dok služavka Sara ima 17 godina: svi potječu iz istog mjesta. Najstariji je učitelj Isak Löbl sa 70 godina, rođen 1738. u Eisenstadtu s kojim živi sin Jacob (26 god.) i kćer Katharina (23 g.), koja nije navedena među članovima njegova kućanstva, nego kao supruga tapetara Salamona Schwarza (21 g.), rođenog 1787. u Nagykanizsi, koji je u Zagreb došao 1806. pošto je Isak podnio magistratu molbu da Schwarzu dopusti stalni boravak zato što će oženiti njegovu kćer i uzdržavati ga, jer je star i siromah, a živi od milostinje. Napokon, u gradečkoj zajednici živi i grobar Philip Fischer (45 g.), porijeklom iz Poljske sa suprugom Therese (35. g.) i troje djece: sinovima Franzom (10 g.), Josephom (7 god.) i kćeri Rosel (3 g.) te služavkom Zillom (14 g.). Podaci o dolasku u Zagreb nisu navedeni kod svih, ali prema navedenima većina članova ove zajednice doseljavala se između 1787. i 1797. godine; kao prvi Jacob Stiegler (1787.), a posljednji Weissov namještenik Geshon/Georg Hirschler (1808.). Ukupno gradečka zajednica sadržavala je 60 osoba, od čega su pedeset dvoje bili Židovi, a nežidovi osmero njih, očito posluga.

Korice knjige „Povijest zagrebačkih Židova“ G. Schwarza iz 1939.

Leopold/Lavoslav Schwarz (1837.-1906), najveći dobrotvor Općine

Manje detaljnu sliku pruža popis Židova iz biskupske jurisdikcije, odnosno Vlačke ulice pisan na latinskom iz 1812. godine, do kada je prema jednom izvoru

dozvolu obitavanja dobilo 17 porodica, dok je u ovom popisu navedeno 8 obitelji s 19 članova. Na prvom je mjestu trgovac Jacobus/Jakov Stern koji u doba popisa ima 36 godina, dok 42 godine ima njegova supruga Rosina s kojom je 1789. došao u Zagreb iz Lübenal/Lubina (Poljska). S njima je došao najstariji sin Philipus/Filip, dok su se mlađi sinovi, Salamon i Edvardus/Edvard rodili u Zagrebu 1790. odnosno 1793. godine. Filip je pak 1810. dobio sina Ignatiusa/Ignatza. Trgovci su bili i drugi s tog popisa: Elias Herschel/Hirschel (52 g.), a obitelj mu čine supruga Ester (36 g.), sin Majerleb/Mayer i kćer Maria, oboje rođeni u Zagrebu 1800. odnosno 1803. godine. Herschl/Hirschel i supruga došli su iz Rechnitza/Rohonca. Iz Miskolcsa potječu trgovac Josephus/Josef Fischer (28 g.), supruga Cecilia (18 g.) i njezina sestra Theresia (18 g.) koja je član obitelji, dok je sin Sigismundus/Sigmund/Žiga (6 g.) rođen u Zagrebu. Nadalje, u popisu se navode četiri trgovca, bez podataka o obiteljima: Ignatius/Ignatz Veiszer/Weisser (32 g.), Jacobus/Jakov Erlih/Ehrlich (30 g.), porijeklom iz okolice Veszpréma te Simeon/Šimun Khon/Kohn (52 g.) iz Miskolcsa. Jacobus/Jakob Khroh (48 g.), porijeklom iz Požuna/Bratislave, bavi se proizvodnjom potaše.

Židovska općina Zagreb sadržavala je prema tim dokumentima 1812. godine 52 obitelji sa 70 pojedinačno navedenih članova. No Schwarz zapaža da u popi-

Dom zaklade Lavoslava Schwarzarza, razglednica

su iz 1812. pod br. 6 nedostaje jedna osoba (supruga Filipa Sterna), a po svojoj prilici u njemu nisu navedeni ni članovi drugih glava obitelji. Ništa nema ni o Abrahamu/Ašeru Stiegleru, vjerojatno u rodu s Jakovom Stieglerom, koji je stigao u Zagreb 1790. kao šestogodišnjak ili Heinrichu/Ceviju Schulleru Hirschu (1789.- 1868), koji se doselio 1806. i kasnije posvjedočio kao aktivan funkcionar u općini.

Kako bilo, ta zajednica ima u to doba zubara, po svojoj prilici liječnika opće prakse, učitelja i grobara. Iz drugih se izvora razabire da od 1809. ima rabina, Arona Palottu koji će u Zagrebu zasnovati mnogobrojnu obitelj, do smrti 1843. obavljati svoju dužnost, a povremeno djelovati i u bližim općinama. Prva bogomolja bila je uređena u kući Nikole i Rozalije Lukačić u Petrinjskoj 12, jednoj od rijetkih kuća iz tog doba koja postoji i danas. Od 1811. općina ima groblje, za koje je kupila zemljište u podnožju kapele sv. Roka i neposredno uz katoličko groblje. Možda već tada postoji Hevra kadiša u koju su učlanjeni svi pripadnici općine, a uz karitativnu djelatnost bavi se napose pogrebnim ritualima i održavanjem groblja. Prema jednom je zapisu osnovana čak prije oficijelne objave osnutka općine, prema drugom izvoru 1828. godine, no izvjesno je, da je sredstvima Hevra kadiše 1835. kupljeno gotovo četiri puta veće zemljište za proširenje groblja na Rokovcu. To su sve poznate adrese, a tek se posredno može zaključiti

gdje su Židovi stanovali i poslovali – tada u unajmljenim stanovima ili kućama, zato što još dugo neće smjeti posjedovati nekretnine, ni kuće, ni zemljišta.

Na čelu općine kao predsjednik dugo je godina bio veletrgovac Jakov Stiegler (1771. - 1854.), prvi doseljenik i najugledniji Židov tog doba, a tek će ga 1832. u toj dužnosti naslijediti David Blum koji pripada velikom valu doseljenika drugog desetljeća 19. stoljeća kojima će se općina uvećati i osnažiti, napose u teškoj i sve radikalnijoj borbi za puna građanska prava. Uz Stieglera i Weissa među prvacima općine zacijelo su Jakov Stern i njegov sin Filip, čija je obitelj „najstarija u Zagrebu“ prema Schwarzu, koji 1939. utvrđuje da „po muškoj lozi broji pet, a po ženskoj šest generacija“. Iz nje potječe niz istaknutih ličnosti, kao što su Maxo Stern (1840. - 1891.), sin Ignaca sen. (1810. - 1869.) i pripadnika treće generacije – veletrgovac vinom, predsjednik općine od 1881. do 1891. i zastupnik u gradskoj skupštini. Njegovi su sinovi Oto Stern (1874. - 1934.), industrijalac, poduzetnik i bankar, podpredsjednik općine od 1912. do 1917. i dr. Ivo Stern (1889. - 1961.), advokat i novinar, suosnivač Radio-Zagreba (1926.), promotor fotografije i filma. Maksov unuk i sin Jakova (1838. -?), pripadnika četvrte generacije industrijalac je i bankar Žiga Stern (1874. - 1941.), vlasnik Tvornice koža, jedne od najvećih u Austro Ugarskoj (danas je u njoj smještena Gliptoteka HAZU). Od Rosalie/Roze (1842.

Sinagoga u sjedištu Židovske općine Zagreb

- 1923.), Filipove unuke i kćeri Ignaca sen., udane za veletrgovca Jonasa Alexandra, također žitelja Vlaške ulice i glave stare i velike obitelji, potječu braća Samuel David (1862. - 1943.), industrijalac i poduzetnik, zvan "Der Gescheite" (pametni) i Šandor/Aleksander (1866. - 1929.), veletrgovac i poduzetnik, zvan „Der Berühmte“ (znameniti), obojica poznati kao veliki filantropi, napose Šandor kojem je za zasluge dodijeljeno plemstvo i predikat Sesevski.

No već u samom početku ženidbama su se stvarale rođачke veze. Tako je poslovođa Jakoba Weissa Gershon/Georg Hirschler (1791. - 1857.), u Zagrebu od 1808., oženio kćerku veletrgovca Jakova Stieglera, Terezu, s kojom je imao šest kćeri i sina, a kasnije se kao općinski funkcionar aktivno uključio u borbu za emancipaciju i putovao 1838. s tadašnjim predsjednikom Davidom Blumom u Budim da uruči molbu Ugarskoj kancelariji. Tapetar Salomon Schwarz (1787. - 1849.), koji je također kao mladić došao u Zagreb i oženio kćer siromašnog i starog učitelja Isaka Löbla Katarinu, ostavio je iz drugog braka s Katarininom sestričnom Johannom Schlesinger, rođenom 1817. u Güssingu šestoro djece, među njima Leopolda/Lavoslava (1837. - 1906.), najve-

ćeg dobrotvora u povijesti Židovske općine Zagreb, koji je zasnovao zakladu za gradnju doma za nemoćne i starce, danas Dom Zaklade Lavoslava Schwarzza. Salomonova i Johannina kćer Amalija, rođ. 1842., udala se za trgovca drvom Filipa/Freivela/Benjaminu Deutscha (1828. - 1919.), , kojem je za zasluge dodijeljeno plemstvo i predikat Maceljski. Njegov prvijenac Vilim (1855. - 1926.) razvio je obiteljsku tvrtku, koja od 1875. nosi naziv „Filip Deutsch i sinovi“, uz drvo prodaje stolarsku građu, sadrži pilane u Turopolju i tvornice, a centrala joj je ostala na staroj vlašokuličnoj adresi. Vilimova kćer Jelka udala se za arhitekta Slavka Benedika (1880. - 1954.), čiji je otac Salomon (1853. - 1925.) također bio veletrgovac drvom i ravnatelj dioničkog društva "Dolensko, šumska industrija", poznat u toj branši, možda i partner Deuschovih. Mlađi Filipov sin Albert (1867. - 1952.) i Vilimov brat, također veletrgovac i industrijalac, postao je velikim dobrotovom općine utemeljivši društvo „Izraelitska ferijalna kolonija“ (1914.) i potom zakladu „Tilda pl. Deutsch-Maceljska za osnutak ferijalnih domova“, koji su podignuli ferijalni dom „Vila Antonija“ u Crikvenici (1923.) i u Ravnoj gori (1937.).

Vijećnica Židovske općine Zagreb u Palmotićevoj 16

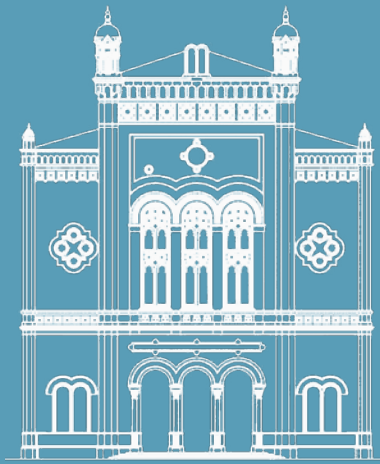
Veze začete u počecima mogu se katkad pratiti do tzv. zlatnog doba, odnosno do međuratnog razdoblja kad razvoj općine, zajednice i pojedinih obitelji doseže vrhunac, katkad čak i kasnije. Rođačke, ali i poslovne mreže nesumnjivo su bile temeljem prosperiteta ne samo porodica nego čitave zajednice. No nisu se sve utemeljiteljne obitelji održale. Dok su neke zasnovale prave male dinastije široko razgranatih genealogija, druge su nestale, gotovo „šaptom“. Nisu ni svi potomci ostali vjerni djelatnostima djedova i otaca, a iz porodica poduzetnika i industrijalaca izvit će se kasnije liječnici i advokati, umjetnici i znanstvenici.

Mala i vitalna jezgra, nastala početkom 19. stoljeća, u doba kad je židovski život bio opterećen ograničenjima i neizvjesnošću, dobit će do sredine tog stoljeća pojačanje novim doseljenicima koji su u Zagrebu uočili izgled za budućnost svoje djece, našli tu novi dom i postali Zagrepčani. Zahvaljujući radinosti i solidarnosti, njegovanju obiteljskih i partnerskih veza, poslovičnoj mobilnosti, udruživanju rada, kapitala i znanja oni će postati protagonistima modernizacije, koja će u Monarhiji započeti poslije sredine tog stoljeća, kad će Židovi i zakonom dobiti toliko željena građanska prava.

→ obj. pod naslovom Počeci židovske zajednice u Zagrebu, u časopisu *Ha Kol*, 119, Zagreb, 2011.

Vijećnica Židovske općine Zagreb u Palmotićevoj 16

Pridošlice i starosjedioci

Formalni osnutak općine (1806.) i socijalna stabilnost nove zajednice vjerojatno su privlačili doseljenike, uglavnom iz sredina iz kojih su u Zagreb došli utemeljitelji općine. Nesumnjivo je tome pridonijela komunikacija između njih, rođaka i obiteljskih prijatelja u starom zavičaju koja se tada održavala tradicionalnim načima: korespondencijom, ali i putovanjima. Iskustva u novoj postojbini, napose uspjesi na poslovnom polju mogli su biti poticajem za preseljenje u drugu sredinu. No i inače, prvu polovinu 19. stoljeća obilježavaju znatne migracije iz povijesnih centara koncentracije Židova u

smjeru zapada i juga Europe. Kako bilo, židovska općina Zagreba postepeno, ali stalno raste i ojačava se novim energijama.

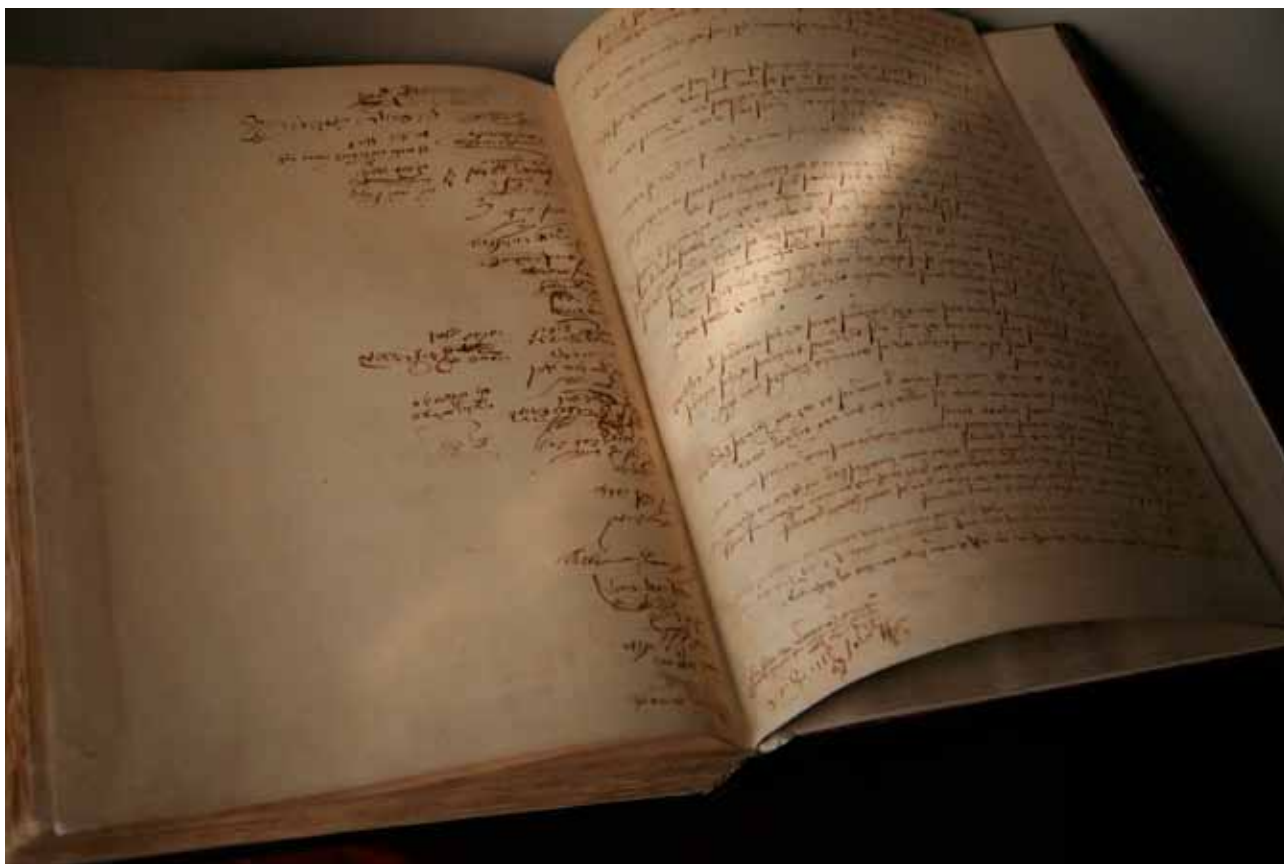
Podaci o doseljenicima nisu jedinstveni, a ni potpuni: za neke se zna odakle i s kime su došli u Zagreb, ne i kada, za druge je to poznato, ali se ne zna kada i gdje su rođeni, itd. itd. – što sve proizlazi iz razlika među izvorima. Oni su svi škrti i svedeni na osnovno, što je već istaknuto u prikazu prve generacije. Uvijek su to bilo popisi, bilo matične knjige, a katkad usmena predaja, kako je i prije spomenuto.

Bogomolja na mjestu zgrade ŽOZ-a u Palmotićevoj 16 (u kružnici).

No zahvaljujući Gavri Schwarzu koji je sve te podatke o pojedinim osobama spojio u svojevrсну slagalicu – kako bi se mogla obilježiti njegova rekonstrukcija rane povijesti zagrebačke židovske zajednice – ipak se o ličnostima i obiteljima štošta razabire i saznaje, a uz nešto fantazije mogu se zamisliti sredina i kultura. Za razdoblje druge generacija gotovo nema oslonja u drugim izvorima, dok će ih za kasnije doba biti sve više. No i sada, kao i uvijek, potrebno je naglasiti, da je za izvjesnost i točnost potrebno temeljitije istraživanje, zasnovano na današnjim historiografskim metodama i tehničkim mogućnostima. Zanimljiv rad Gavre Schwarza

muela Hönigsberga (Zagreb 1819. - Zagreb 1877.), kasnije uglednog pripadnika vlaškoulične zajednice. Ornstein je bio pobornik i branitelj tradicije. Naime, kad se 1840. pod utjecajem rabina Moritza Goldmanna počelo razmišljati o reformama službe božje, Ornstein je predvodio grupu istomišljenika oko rabina Arona Palotte koja se tome žestoko usprotivila. Već iduće godine vlaškouličanci odvojili su se od većine, zasnovali novu općinu i uredili bogomolju u Ružičnoj/Kurelčevoj ulici, dakle, na teritoriju Vicusa Latinorum, odnosno biskupske jurisdikcije, a uz potporu biskupa i banskog namjesnika Jurja Haulika (1788. - 1837. -1869). Iako ta

Upisna knjiga Hevra kadiše iz 1854. Potpisi članova.

ipak ostaje tek izvor. Drugim riječima, i njegove navode treba provjeravati i upotpunjavati, koliko je to god moguće. Predstaviti ćemo one čiji kakav-takav profil i povijesnu ulogu omogućuju ti podaci, napose one koji su uhvatili korjenje u židovskoj zagrebačkoj sredini.

Starijima, vjerojatno vršnjacima prvih doseljenika, pripada Leopold/Jehuda/Arje/Lejb Ornstein, koji je umro 1846. godine. Bio je pripadnik vlaškoulične zajednice. U Zagrebu mu se rodilo troje djece: 1815. sin David, 1815. kćer Roza i 1817. kćer Naneta. Roza se udala za Ignaca Sterna sen. (Zagreb 1810. - Zagreb 1869.), pripadnika treće generacije starosjedilačke obitelji Stern i sina Filipa (rođ. 1784.), a Naneta za Sa-

općina kasnije nije dobila potporu vlasti i nije potvrđena, „starovjerci“ (ortodoksi) ustrajali su na svojim načelima i stajalištima, tako da su 1840-e bile u znaku razdora i raskola s „novovjercima“ (reformistima). Poslije Ornsteinove smrti njegovu je misiju preuzeo njegov zet Samuel Hönigsberg s Ignacom Sternom sen., a na funkciji predstojnika („suca“) općine naslijedio ga je Marcus/Marko Singer (Cernik 1779. - Zagreb 1873.) sa zamjenicima Josefom/Josipom Figattnerom (Krakov 1801. - Zagreb 1872.) i Albertom Sternom (Nagykanizsa 1816. - Zagreb 1893.), koji nije bio u rodu s starosjedilačkom obitelji Stern.

Iako su obojica došli u Zagreb 1841., smjesta su se uključili u život vlaškokulične zajednice. Singer se bavio proizvodnjom sapuna, a u dozvoli boravka izričito mu je bilo zabranjeno da se bavi trgovinom, dok je Albert Stern bio je ženski krojač i također se nije smio baviti trgovinom. Figattner je bio učitelj, a sa Charlotte Stern imao je čak desetoro djece. Ornsteinov sin David (1819. - 1955.), pa i unuk Samuel (1853. -1928.) ostali na na liniji Leopoldovih uvjerenja, sudjelujući u promjenjivoj povijesti ortodoksne secesije.

kraj 1830-ih politički se aktivira u borbi za građanska prava. U jeku napada zagrebačkih trgovaca na Židove putuje 1838. u Budim s molbom Ugarskoj dvorskoj kancelariji da razmotri slučaj i zaštiti Židove. Sudjelovao je i u okupljanju izraelitskih općina u Hrvatskoj i Slavoniji 1839. godine, kada su zagrebačka i varaždinska općina u ime svih općina uputile Hrvatskom saboru peticiju za poboljšanje građanskog statusa Židova (28. svibnja 1839.). Ta je peticija, prema Schwarzu, «prva isprava hrvatskog židovstva». U sporu između tradicionalista,

Zapisi iz upisne knjige Hevra kadiše iz 1854.

Dominatna ličnost 1840-ih nesumnjivo je bio David Blum (Velké Meziříčci 1798. - Zagreb 1855.), očito Ornsteinov vršnjak, čiji datum rođenja nije poznat. Za obojicu se ne zna kad su se naselili u Zagrebu, ali bili su aktivni u doba svoje zrelosti, svaki na svom planu: Ornstein na religijskom, Blum na socijalnom. Blum je bio trgovac i jedan od najimućnijih. Bio je glava velike obitelji koju su uz suprugu Teresu činili sinovi Sigmund i Josef Leopold, kćeri Amalija i Ernestina i njihova guvernanta Sali Teveles, dok su u poslovnicu bila namještena dvojica pomoćnika i dvojica šegрта, među njima sin Sigmund. U tri je navrata Blum je bio predsjednik Općine (od 1833. do 1838., od 1843. do 1844. i od 1847. do 1853.). Pot-

„starovjeraca“ i liberalne većine, „novovjeraca“, Blum daje podršku reformama težeći modernizaciji i otvaranju židovske zajednice sredini. Potkraj njegovog trećeg mandata, 1853. godine, zagrebačka općina obratila se bečkoj općini informacijom o sporu s ortodoksima s molbom da iznese svoj sud o raskolu i potvrdi kod nadležne upravne institucije načelo da oni koji ne prihvaćaju reforme imaju jedino pravo na posebnu bogomolju, a u svemu drugom imaju poštovati pravila Općine. Taj je dokument bio priložen predstavci Bansknoj vladi koja je 1854. riješila spor u oslonu na njega. Blum je Općini pomagao zajmovima i donacijama. Za života darovao je za gradnju hrama 600 forinti, a oporučno ostavio još

Menora, detalj s Keter Tore, 1786. Iz umjetničke zbirke ŽOZ-a

300 forinti, a uz to toru, parohet i srebrni nakit za toru. U godini njegove smrti, 30. listopada 1855., odlučeno je da se gradi nova sinagoga.

Uz Bluma jedan od najistaknutijih, a i najimućnijih bio je Moritz Spitzer, porijeklom iz Günsa/Köszega/Kisega u Mađarskoj, pripadnik vlaškoulične zajednice. Ostavio je veliku obitelj: petoricu sinova, od koji je najpoznatiji Hermann (1825. - 1888.) koji je 1845. oženio Reginu Prister iz Gradisce, sestru Emanuela Pristera koji će kao donator i filantrop 1850-ih biti dominantna ličnost u životu ne samo izraelitske općine nego i grada Zagreba. Spitzerova kćer Karolina (1829. - 1902.) udala se pak 1829. za Josefa/Josipa Hochstädtera (žup. Vesprém 1817. - Zagreb 1909.), koji se u Zagreb doselio 1840. godine, bio nakratko, 1855., predsjednik Općine, a 1873. osnivač i kasnije rabin ortodoksne općine koja je postojala od 1879. do 1906. S Reginom je imao desetoro djece, a doživio je duboku starost.

U Zagreb se 1806., u godini osnutka Općine, doselio Josef/Josua/Naftali Epstein (Nová Paka/Neupaka/Neuzettlich, Češka 1779. - 1854.?) koji se s Davidom Blumom i mnogima istaknuo u borbi za građanska prava. Od 1843. do 1846. bio predsjednik Općine, a već na početku mandata pozvao je varaždinsku, križevačku, karlovačku i sisačku općinu da sa zagrebačkom zajednički ponovo upute Hrvatskom saboru peticiju s molbom za poboljšanje građanskog statusa i

Jakov/Jacques Epstein (1811.-1859.), predstojnik Općine 1853.-1854.

veće izgleda za materijalni i kulturni napredak. Peticiju je potpisao je s rabinom Moritzom Goldmannom i Samuelom Epsteinom. U Karlovcu ga je 1835. rabin Aron Palotta vjenčao s Theresom Lederer, s kojom je imao

Tanjur za blagoslov kruha na šabat, 18. st. Natpis iznad menorae, gore: „Sjeti se da posvetiš šabatnji dan (Knjiga izlaska, 20:8), ispod: „Šestog dana nakupiše dvostruku porciju kruha“ (Knjiga izlaska, 16:22), Iz umjetničke zbirke ŽOZ-a

sinove: Benedikta (rođ. 1838.) i Adolfa (rođ. 1847.) te kći Ernestinu (rođ. 1840.). Iz rodnog grada Josefa su u Zagreb 1816. slijedila braća Ignatz/Icik (rođ. 1800.), a 1817. i Wolf (rođ. 1805.).

Netom spomenuti Samuel Epstein (Trencsén/Trenčin, zap. Slovačka 1790. - Zagreb 1866.) nije bio u rodu s Josefom, ali je s njim dijelio uvjerenja i angažman. S Josefom je 1843. supotpisao peticiju Saboru, i to „u ime ostalih Židova“. U Zagreb je stigao 1816., živio najprije u gradečkoj jurisdikciji, a kasnije se nastanio u Vlačkoj ulici, gdje postao član, čak i predstojnik tamošnje općine. U početku je bio knjigovođa kod Jacoba Stieglera, a kasnije ugledan trgovac. U Zagrebu su se rodila dvojica njegovih sinova, Jacques i Sigmund. Jacques/Jakov (1822. - Baden kraj Beča 1859.) bio je kao i njegov otac trgovac i poduzetnik, ali se istaknuo javnim i kulturnim radom. Sudjelovao je u ilirskom preporodu, od 1838. bio član Ilirske čitaonice, a 1846. utemeljio je prvu zagrebačku dobrotvornu organizaciju, „Humanitaetsverein“, kasnije „Društvo čovječnosti“. Prema Schwarzu poticaj za to dao mu je rabin Moritz Goldmann. U duhu ilirskih, ali i reformističkih ideja pridaje Društvu prosvjetnu i kulturnu funkciju. Članovi su bili ugledni građani, među njima ban Josip Jelačić. Godine 1848. Epstein

Grobni fenjer s Mirogoja

Škrabica za milodare Hevra kadiše porijeklom iz Varaždina, 18. st. Iz umjetničke zbirke ŽOZ-a

se javlja među utemeljiteljima „Slavjanske lipe“ koja poput praške teži federalizaciji monarhije. Zalagao se za unapređenje trgovine i obrta, prometa i gospodarstva, a 1849. predložio osnutak trgovačko-obrtničke komore, što je ostvareno 1852. Iduće godine izabran je za predsjednika Općine. Prigodom izbora, 19. lipnja 1853., u velikom programskom govoru zalagao za konsolidaciju i razvoj općinskih institucija. U njegovo doba općina moli bečku općinu za pomoć u izgradnji sinagoge (21. rujna 1854.), obrazlažući to rečenicom: „Bogomolje povezuju raspršeni Izrael i karika su onog snažnog lanca koji obuhvaća Izrael.“ Za godinu dana odustao je od dužnosti jer nije uspio poravnati spor s ortodoksima.

Od došljaka rođenih uglavnom potkraj 18. stoljeća, svoj su trag u povijesti zagrebačke Općine ostavili Abraham/Albert Hertmann i i Mendel Sachs, prvi u Zagrebu od 1820, drugi od 1828. godine. Abraham/Albert Hertmann (Pápa, Veszprém, Mađarska 1796. - Zagreb 1867.) bio je trgovac kožama i aktivan u Društvu Hevra kadiša kojem je bio pročelnik. U njegovo je doba Hevra kupila zemljišta za proširenje groblja kraj Sv. Roka: 1835. i 1844. godine. Ostavio je veliku obitelj, a njegovi potomoci ostali su vjerni kožarstvu. Sa suprugom Johannom/Ivanom Kohn (Mattersdorf 1810. - Zagreb 1907.) s kojom se 1829. vjenčao u Križevcima imao je sedmero djece. Prvijenac i jedinc Josip (1832. - 1920.) naslijedio je oca u poslu, a njega sin Albert. Kćeri su se sve udale za ugledne zagrebačke trgovce, obrtnike ili poduzetnike: Paulina (1837. - 1923.) za trgovca kožama Wolfa Bernsteina, čiji je posao nastavio sin Izidor, dok se njegova kćer udala za graditelja Salomona Benedika. Amalija (1834. - 1902.) udala se za vrlo uspješnog trgovca pokućstva Eduarda Sachsa, čija se reprezentativna zgrada održala u Gundulićevoj ulici, a Fani (1836. - 1919.) za trgovca drvom Filipa/Freivela/Benjamin Deutscha, koji je 1910. dobio plemstvo i predikat Maceljski. Naneti (1839. - 1913.) suprug je bio jedan od najodličnijih draguljara, Josef/Josip Engelsrath, Jozefinin (1840. - 1924.) Moritz/Mavro Hirschl, a Henrietin (1843. - 1916.) Ignatz Israel. Sve su imale brojne potomke koji su se udajama i ženidbama srodili s mnogim obiteljima koje postoje i danas.

I Mendel/Emanuel Sachs, porijeklom iz Prusije, a rođen 1789. ostavio iz braka sa suprugom Rosalie (1800.), s kojom se vjenčao 1818., brojne potomke, iako je imao dva sina. Poznat i nadasve ugledan bio je prvijenac, liječnik Moritz/Mavro Sachs (Jánosháza 1817. - Rijeka 1888.).(sl. 9 dr Sachs) Doktorirao je 1846. u Beču i bio prvi Židov iz Zagreba s doktorskom diplomom. Kao liječnik služio je u vojsci bana Josipa Jelačića, s kojim je bio u prijateljskom odnosu, kao i s

dr. Moritz/Mavro Sachs (1817.-1909.) predstojnik Općine 1855.-1860.

biskupima Jurjom Haulikom i J. J. Strossmayerom. Bio je gradski i županijski fizik, kasnije zdravstveni savjetnik. Kao član „Sbora zagrebačkih liečnika“ (osnovanog 1845.) sudjelovao je na njegovoj povijesnoj skupštini 1850. kada su postavljena glavna načela organizacije javnog zdravstva i potaknut osnutak medicinskog fakulteta i primaljske škole. Prvi je predavao sudsku medicinu i higijenu na Pravoslavnom fakultetu. Za zasluge odlikovan je visokim odličjem viteza reda Franje Josipa

Abonentska kartica za mjesto u bogomolji iz 1853. Bogomolja je u to doba bila u na mjestu sadašnje zgrade ŽOZ-a u Palmotičevoj 16.

I., a prvi je Židov koji je postao građaninom grada Zagreba. Bio je predsjednik Općine od 1855. do 1860. i posvetio se jedinstvu zajednice. U njegovo je doba poravnat spor između ortodoksa i reformista. Zaključkom općinske skupštine 30. ožujka 1856. potvrđeno je da u bogoslužju neće biti reformi, početkom 1858. zatvorena je ortodoksna bogomolja, ali i otpušten reformistički rabin Leopold Rockonstein. Njegov brat Eduard (Jánosháza 1817.). oženjen s Amalijom Hertmann, bio je ugledni trgovac pokućstva, a posao je kasnije nastavio njegov sin Josip. Imao je sedmoro djece.

U životu izraelitske općine u prvoj polovini 19. stoljeća spomenute su ličnosti imale različite uloge: dok su se jedni bavili političkim i socijalnim pitanjima, drugi su bili koncentrirani na tradiciju i očuvanje drevnih običaja, braneći se od novotarija, napose u religijskom kultu, što se može tumačiti kao borbu za identitet stvoren

introvertnom kulturom getoiziranih zajednica u staroj postojbini. Iako su u to doba u Zagrebu živjeli u dvije jurisdikcije, premještali su se iz jedne u drugu, a podjele začete početkom 1840-ih nisu ih ometale da sudjeluju u životu Općine koja je uglavnom tolerirala secesiju u Vlaškoj ulici. Nije ih to ometalo ni u poslovima, ni izboru bračnih družica i drugova, ni u obiteljskim i prijateljskim vezama. No postojana, izravna ili latentna opozicija, o kojoj ipak postoji dosta dokumentacije, zaslužna je za snažniju profilaciju male vlaškoulične zajednice, kojoj će biti posvećen posebni prikaz.

Za kraj još riječ-dvije o ličnosti kojoj Židovska općina Zagreb zahvaljuje jedinstvenu umjetninu. To je Abraham/Hirsch/Heinrich Neufeld (Kreuz/Krzyż Wielkopolski, Poljska 1811. - Zagreb 1869.) koji se 1839. doselio u Zagreb i nastanio u Vlaškoj ulici. S prvom suprugom Fani Pick imao je sina i kćer, a šest kćeri s drugom,

Prvi sloj naslovnice upisne knjige Hevra kadiše, otkriven prigodom restauracije.

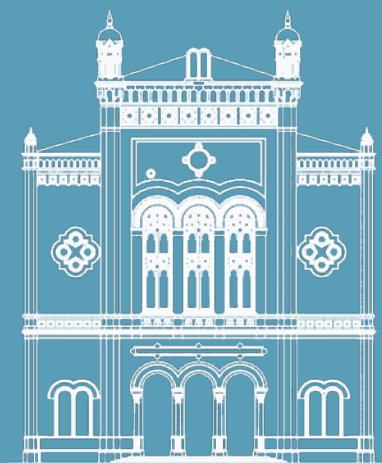
Amalijom Palottom, rabinovom kćeri. Bio je trgovac, ali je imao umjetnički talent. Bio je gabaj (sakupljač prinos) Hevre i očito pobožan. Vjerojatno mu je stoga 1854. bilo povjereno da oslika naslovnicu upisne knjige Hevra kadiše. Posrijedi je najranija očuvana Hevrina knjiga, koja sadrži njezin statut (32 članka) i imena članova od 1828. godine. Stoga je prvorazredni povijesni izvor, a zahvaljujući Neufeldu umjetnina. Jedna je od rijetkih židovskih iluminiranih knjiga iz 19. stoljeća u Hrvatskoj.

Ima status spomenika kulture i pripada najvažnijim artefaktima umjetničke i kulturno-povijesne zbirke Židovske općine Zagreb.

→ obj. pod naslovom Pridošlice i starosjedioci, u časopisu *Ha Kol*, 120, Zagreb, 2011.

Restaurirana naslovnica upisne knjige Hevra kadiše nakon restauracije.

Kehila *Vici latinorum*

Vlaška ves/ulica, najstarija urbana jezgra zagrebačkih podgrađa, od iskona je bila otvoreno naselje. U procesu srednjovjekovne urbane kolonizacije, koja Zagreb dohvaća u 11. stoljeću, podgrađa napućuje vitalni i urbani soj doseljenika iz razvijenijih dijelova Europe, mahom obrtnika i trgovaca. Spomen na porijeklo i zanimanja kolonista sačuvao se u imenima pojedinih naselja. Naselje *Vicus latinorum* u kaptolskom podgrađu prvi se put spominje 1198. godine, ali pretpostavlja se da je nastalo još nakon osnutka biskupije (1094.). Žitelji su mu bili ili francuski graditelji, pristigli potkraj 11. stoljeća

kad se gradila prva katedrala, ili pak talijanski trgovci i obrtnici, od 12. stoljeća česti kolonisti i u ostalim hrvatskim gradovima, a njegovo ime održat će se u hrvatskim nazivima Laška/Vlaška ves i Vlaška ulica do danas. Nadolaskom opasnosti od Turaka potkraj 15. st. započinje dugotrajna kriza, koja napose pogađa podgrađa. Život se povlači u naselja na dva brežuljka, Greč/Gradec i biskupsko/kaptolsko naselje uz katedralu, koja se otad sustavno utvrđuju. Iduća tri stoljeća podgrađa se doduše održavaju, ali ne razvijaju.

Vicus latinorum, 1860. U prvom planu klasicistički ansambl – posve sprijeda obelisk, desno niz: crkva s. Martina sa župnim dvorom sv. Petra, Orfanotrofij i svratište „K sidru“. U drugom planu potez prizemnica donje Vlaške Vesi do crkve sv. Petra; lijevo, dvokatnica, tzv. Alagovićeve kasarna. S juga i sjevera ruralno područje: livade, oranice, voćnjaci.

Tek u drugoj polovini 18. stoljeća, kad u Zagreb pristižu prvi Židovi, Vicus latinorum počeo će se izvlačiti iz dugotrajne letargije, privredno i socijalno osnažiti, pomalo i modernizirati zahvaljujući novim građevnim odredbama. Za taj napredak zaslužna su tri biskupa, Maksimilijan Vrhovac (1752. - 1788. - 1827.), Aleksander Alagović (1760. - 1830. - 1837.) i Juraj Haulik (1788. - 1837. - 1869.), nadbiskup, kasnije kardinal, koje uza sve razlike povezuju visoko obrazovanje, izrazite mecenatske sklonosti i liberalni stav u ideološkim pitanjima. Iako je Vicus latinorum odvajkada imao autonomiju, glavne su odluke donosili biskupi, njegovi feudalni gospodari, dok su na Gradecu važnu ulogu imali obrtnici i trgovci, organizirani u cehovima. To će se jasno odraziti i u odnosu prema Židovima, koji od početka donose novosti u poslovanju, interesno se povezuju prema načelima stranim tradicijama cehova, pa se oni osjećaju ugroženi i opiru naseljavanju. Naprotiv, u biskupskoj jurisdikciji vrijedi jedino autoritet biskupa.

Prvi Židovi pomalo su pristizali u Zagreb od 1787. do 1807. godine, a doseljavanje se – ne u velikoj mjeri nastavilo 1820-ih, dakle, još za biskupa Vrhovca, da bi se potom povećalo za biskupa Alagovića, a vrhunac doseglo za biskupa Haulika, koji je iskazivao ne samo

toleranciju, nego i simpatiju za doseljenike. Tako se zahvaljujući biskupskoj podršci u Laškoj vesi, kako se tada u svakodnevnom govoru naziva Vicus latinorum, stvorila židovska jezgra koja će se održati sve do Holokausta. S obzirom na prostornu omeđenost naselja, koje se prostiralo od južnih kaptolskih vrata (danas Bakačeve ulice) do župne crkve sv. Petra pri njegovu kraju, može se govoriti o snažnijoj koncentraciji nego u gradečkom Donjem gradu, gdje su se Židovi razmislili u tada rahloj urbaniziranoj zoni, uglavnom u Petrinjskoj ulici, manje Ilici.

Ta će se zajednica izrazitije profilirati od 1841. godine kad unutar Izraelitske općine počinju rasprave o reformama u bogoslužju koje će završiti raskolom, na posljetku odijeljivanjem vlaškouličnih Židova od dotad jedinstvene matice i težnjama za osnutkom vlastite i autonomne općine. Podsjetit ćemo na neke istaknutije ličnosti o kojima je već bilo govora i koje su dale obol socijalnom životu vlaškoulične kehile u doba prve secesije ortodoksne manjine (1841.-1858.).

Tu su najprije Jakov Stern i njegov sin Filip, glave najstarije i najmnogoljudnije porodice. Na socijalnu scenu 1840-ih stupa Filipov sin Ignac Stern sen.

Donja Vlačka Ves, pogled s istoka, iz Maksimirske ceste, 1868. U prvom planu župna crkva sv. Petra, Alagovićeva kasarna s dogradnjom u vrtu; u pozadini stari toranj katedrale. Foto: Ivan Standl

Tzv. Alagovićeva kasarna, od 1859. vojna bolnica, 1864.
Foto: Ludwig Schwoiser

(Zagreb 1810. - Zagreb 1869.), kožar. On je 1837. oženio Rozaliju, kćerku Leopolda/Jehude Ornsteina, predvodnika grupe tradicionalista, „starovjeraca“, koji se

okupila oko rabina Arona Palotte u borbi protiv reformi koje je donio rabin Moritz Goldmann. U užoj jezgri oko Ornsteina bio i njegov šogor Samuel Hönigsberg (Za-

Gornja Vlaška ulica, 1901., neposredno prije rušenja kuća južne fronte zbog parcelacije bloka i gradnje Pošte. Većina kuća potječe s kraja 18. stoljeća. Foto: Rudolf Mosinger

greb 1819. - Zagreb 1877.), štavilac kože, suprug druge Ornsteinove kćerke Nanette, nakratko i predstojnik novoosnovane vlaškoulične općine, osnovane 1843. Nakon smrti rabina Palotte (1843.), potom i Ornsteina (1846.), ta dvojica uz novog predstojnika Marcusa/Marka Singera i njegove zamjenike Josefa/Josipa Figattnera i Alberta Sterna (koji nije pripadao starosjedilačkoj obitelji Stern), nastavljaju borbu za autonomiju male ortodoksne općine, kojoj je najviše političko tijelo, Ugarska dvorska kancelarija još 1843. osporila legitimitet. Njezin pravorijek potvrdila je i Zagrebačka županija (12. rujna 1846.) odredbom o jedinstvu općine kojoj pripadaju svi Židovi grada i županije s time da „starovjerci“ (ortodoksi) mogu imati vlastitu bogomolju i rabina, ali moraju materijalno sudjelovati u održavanju općine. No nešto prije toga vlaškouličani uredili su manju bogomolju u Ružičnoj/Kurelčevoj ulici uz dopuštenje biskupa Haulika, koji se očito nije obazirao na odredbe političkih vlasti.

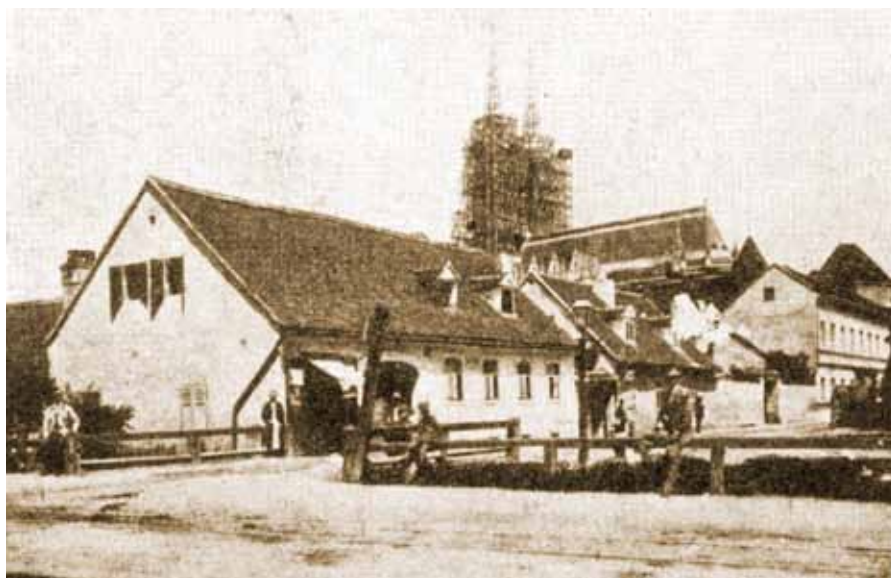
Na oficijelnom, načelnom stajalištu vlasti sporazum između Općine i borbene vlaškoulične manjine ostvaren je tek 1851. godine, kad se potonja svečano obvezala da će pristupiti „jedinoj i nedjeljivoj“ religijskoj

zajednici i održavati „bratsku slogu“. Na glavnoj skupštini iduće, 1852. godine odlučeno je da će općina održavati obje bogomolje, no ponovne razmirice izazvao je izbor novog rabina Leopolda Rockonsteina, na što je Banska vlada reagirala naredbom da se ima stati kraj razdoru i anarhiji. Idućih će se godina svi predstojnici truditi da se spor poravna, što čini se i nije bilo lako. Tako se Jakov (Jacques) Epstein (Zagreb 1822. - Baden kraj Beča 1859.), sin spomenutog Samuela Epsteina, prigodom svog izbora, 19. lipnja 1853., u velikom programskom govoru zalagao za konsolidaciju i razvoj općinskih institucija, ali je već iduće godine odustao od dužnosti jer nije uspio poravnati spor s ortodoksima. Određeno olakšanje osjetilo se ipak pošto je otpušten rabin Rockonstein, a 30. listopada 1855. donesena je zajednička odluka o gradnji novog hrama, što je potvrđeno na skupštini 30. ožujka 1856. godine. Tradicionalisti su svoju solidarnost uvjetovali odbacivanjem reformi u bogoslužju, a čini se da je jedinstvo bilo potvrđeno i izborom Josefa/Josipa Hochstädtera (žup. Veszprém 1817. - Zagreb, 1909.) za predstojnika Općine 1855. godine. Njegov nasljednik, ugledan i opće poznat liječnik i općinski mohel, dr. Moritz/Mavro Sachs u svom

Gornja Vlaša ulica, 1901. Uglovnica Vlaška – Ružična/Kurelčeva sa poznatom krčmom „Bijela ruža“. Foto: Rudolf Mosinger

Ružična/Kurelčeva ulica s potokom Medveščakom. Ondje je ortodokсна опćina kratko vrijeme imala bogomolju.

se mandatu (1855. - 1860.) posebno posvetio jedinstvu zajednice. Tako je na skupštini Općine 30. ožujka 1856. zaključeno da u bogoslužju neće biti reformi, početkom 1858. zatvorena je ortodokсна bogomolja, ali i otpušten reformistički rabin Leopold Rockonstein. Za tri godine početak će ozbiljne pripreme za izgradnju nove sinagoge. (sl. 6, ružična)

Labilna ravnoteža održat će se do posvećenja novog hrama 1868., nakon čega će Hochstädter ponovno povesti borbu za autonomiju i uspjeti uz dozvolu vlasti 1879. osnovati ortodokсну općinu kojoj je dugo godina bio predsjednik, sve dok 1906. nije ukinuta. U socijalnom i duhovnom životu vlaškouličnih Židova „starovjeraca“ Hochstädter je stekao najviši autoritet. Bio je imućan trgovac i poduzetnik, a s Karolinom Spitzer (Zagreb 1829. - Zagreb 1902.), kćerkom Moritza Spitzera (Güns/Köszeg/Kiseg ? - Zagreb 1843.), poslije Davida Bluma najimućnijeg pripadnika općine 1840-ih, koju je oženio 1829. imao je desetoro djece koja su ostavila brojne potomke u Zagrebu.

Među istaknute pripadnike vlaškoulične zajednice, sredinom 19. stoljeća uglavnom obrtnike, trgovce, rjeđe veletrgovce koji ubrzano razvijaju poslovanje do najvećih razmjera, pripada još nekoliko ličnosti i velikih obitelji. Tu je već spomenuti Jonas Alexander, veletrgovac, dugogodišnji gradski zastupnik i predsjednik Hevra kadiše (1883. - 1914.) sa suprugom Rosalie/Rozom, kćerkom Ignaca Sterna sen. Oni će ostati vjerni Vlaškoj ulici, kao i Benjamin Deutsch (Treibitz/Třebič 1793. - Zagreb 1859.), otac također prethodno spomenutog Filipa/Benamina, veletrgovca drvom, koji će kao i njegovi sinovi Vilim i Albert biti poznati pod pre-

dikatom Maceljski. Od 1841. u Vlaškoj ulici živi krojač Jacob Betlheim (Nagykanizsa 1810.) čiji će sin Milan otvoriti jednu od prvih velikih trgovina konfekcije u Zagrebu, a unuk, liječnik dr. Stjepan u 20. stoljeću biti pionir psihoanalize i pobornik Freudovog nauka. I Simon Pick (Komorn 1816.), u Zagrebu od 1842., započeo je s

Trgovac konfekcijom Milan Betlheim i supruga Melanija Naschitz

Žiga Stern (1874.-1941.), vlasnik Kožare i ravnatelj Hrv. eskomptne banke, potomak vlaškoulične obitelji Stern.

Obitelj Deutsch ostala je vjerna Vlaškoj ulici, odakle potječe.

malom trgovinom, među ostalim i koža, da bi je njegovi potomci razvili do specijalizirane veletrgovine. Njegov šurjak, brat njegove žene Rozalije Moses iz Varaždina bio je Samuel Moses (Varaždin 1823. - Zagreb 1912.), u Zagrebu od 1851., bankar i tvorničar, predsjednik općine od 1860. do 1873. zajedno s Vilimom Schwarzom, kada je sagrađen hram, a razvoj Izraelitske općine osiguravaju pripadnici mlađe generacije.

Donja Vlaška ulica, nakon križanja s Draškovićevom, 1907. Još dugo održavat će se njezin pučki karakter.

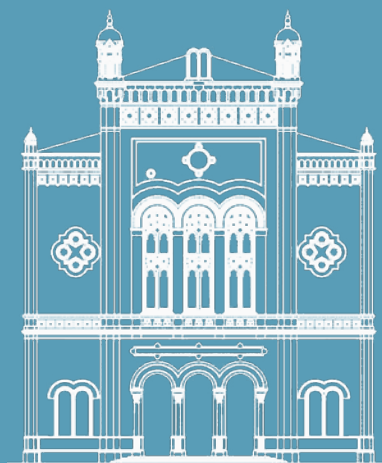
O vlaškouličnoj općini nešto govore podaci o kućevlasnicima iz službenih popisa kuća od 1862. do 1878. godine, nakon što su 1860. Židovi u čitavoj Monarhiji dobili pravo da kupuju nekretnine. Tako u gornjoj Vlaškoj imaju kuće Jonas Aleksander (kbr. 21), spremište Ignac Stern i sinovi (kbr. 27), kuće Cecilija Schürer (kbr. 32), Jakob Spiegelhalter (kbr. 34 i 34 a), u donjoj Vlaškoj Ljudevit Engelsfeld (kbr. 50 A), Ljudevit Alexander (kbr. 55 i 57), Makso i Jakov Deutsch (kbr. 68), Vatroslav Pick (kbr. 121). To, dakako, nisu sve vlaškoulične židovske adrese, a ni kuće se nisu održale, osim nekoliko iznimaka. Nakon 1878. podatke o njima treba tražiti na drugim mjestima jer se otad ne provode popisi kao prije.

Kako bilo, prisutnost Židova prve, druge, pa i treće generacije znatno je obilježavala život Vicusa Latinoruma još duboko u 19. stoljeću. (sl. 11) No još sredinom stoljeća oni su već posjedovali kuće u Donjem gradu, gdje će ubrzo biti sve više Židova, bilo kao vlasnika kuća u kojima će stanovati, bilo kao vlasnika lokala u kojima će poslovati. U Vlaškoj ulici stanovati će kasnije, u 20. stoljeću doseljenici sefardi iz Bosne, očito bliski uvjerenjima i religijskom praksom ortodoksnima. Oni su 1926. u Zagrebu osnovali svoju općinu, a njihove je sudbine u doba NDH i Holokausta istraživala i prikazala Vlasta Kovač. No o njima, kao ni starosjediocima, „starovjercima“, ali ni drugim Židovima, u današnjoj Vlaškoj ulici nema ni spomena.

→ obj. pod naslovom Židovska jezgra u Laškoj vesi, u časopisu *Ha Kol*, 121, Zagreb, 2011.

Dr. Ivo Stern (1889.-1961.), odvjetnik, novinar, promotor fotografije i filma, suosnivač Radio Zagreba.

Doba hrama

Ubrzo poslije konsolidacije Izraelitske općine 1850-ih: pomirenja ortodoksnog korpusa iz Vlaške ulice s maticom i odluke o gradnji novog hrama (1855.) kao simbola teško stečenog jedinstva, u prvi plan izbija nekoliko ličnosti. Napretku židovske zajednice Zagreba, koja je od 1850. od 400 pripadnika do 1857. narasla na 757 njih, oni će dati novi zamah, a stilu života novi duh.

Emanuel Prister (1814.-1882.), predsjednik Općine 1860-1861.

Svi su oni došljaci, pridošli kasnih 1840-ih i 1850-ih, i svi će se aktivno uključiti u rad Općine i uglavnom biti njezini predstojnici. Nakon dr. Moritza/Mavra Sachsa (1855. - 1860.), uglednog liječnika koji se unatoč razgranatoj profesionalnoj i društvenoj djelatnosti kao predstojnik usrdno posvetio zajednici, uredio i vodio matične knjige, bio mohel, a nadasve se zalagao za jedinstvo, za predstojnika je izabran Emanuel Prister (Gradisca 1814. - Zgb 1882.), impozantni lik utemeljiteljne kulture (Gründerzeit) i židovskog života u Zagrebu. Funkciju je obnašao od 1860. do 1861., a u pripremama i samoj gradnji hrama imao dominantnu ulogu.

Detalj grobnice obitelji Prister u mirogojskim arkadama; u medaljonu Emanuel Prister.

Spomen-ploča Emanuelu Pristeru iz predvorja hrama, danas u Muzeju grada Zagreba.

Dr. Hosea Jacobi (1841.-1928.), rabin 1867.-1880., nadrabin 1880.-1925.

U Zagreb prvi put došao kao 22-godišnjak nakon školovanja u Trstu, a definitivno se naselio 1848., godinu dana pošto je u Gradiscu oženio Karolinu Prister s kojom je imao dvoje djece rođene u Zagrebu, Elviru (rođ. 1853.) i Eduarda (rođ. 1854.). Poput svojih talijanskih rođaka i on se bavio trgovinom stoke. Kao veletrgovac od 1853. izvezio je za Krimski rat iz Hrvatske volove, iz Dalmacije i Crne Gore konje i mazge, a od 1859. bio je među najjačim opskrbljivačima austrijske vojske u Italiji stokom. U doba proboja Sueskog kanala, 1864., dobavljač je stoku za njegove graditelje i postao građaninom grada Zagreba, a otada do smrti gradskim zastupnikom. Obrt je napustio 1866. i postao zakupnik poreza u Trstu, Grazu, Pragu, Ljubljani i Gorici, kasnije i Zagrebu. Svojim kapitalom pomagao je u prvim godinama rada zagrebačkom Paromlinu i Tvornici koža, bio među glavnim dioničarima Hrvatske eskomptne banke, osnovane 1868. uglavnom židovskim kapitalom, nadalje Plinare (u pogonu od 1863.), član uprave tih poduzeća i gotovo svih zagrebačkih društava. Gradu Zagrebu darovao je troškovnike i nacрте vodovoda koje je dao izraditi za sebe, jer je sam htio izgraditi vodovod i kao gradski zastupnik poticao Gradsko poglavarstvo da u vlastitoj režiji izgradi vodovod (otvoren 1878.) Napokon, oporučno je gradu ostavio velike legatе za dvije stipendije, nadalje legat Jugoslavenskoj akademiji znanosti, Vatrogasnom društvu i Izraelitskoj općini. U govoru na komemoraciji u gradskoj skupštini 4. ožujka 1882. gradonačelnik Josip Hofman ističe: „Ako se samo malo

razgledamo po Zagrebu, vidimo da ima mnogo toga, što nas mora sjetiti na ime Emanuela Pristera, vidimo 'Marija Valerija' ulicu; vidimo u njoj liepu izraelitsku bogomolju i blizu nje jednu liepu kuću; vidimo dvie elegantne kuće u Ilici; vidimo na dalje paromlin, kožarnicu, plinaru, hrvatsku eskomptnu banku, vodovod – i mnoge druge liepe i za grad Zagreb koristne stvari.“

U doba kada je bio izabran za predstojnika Emanuel Prister bio je jedan od najimućnijih građana Zagreba, a zacijelo najbogatiji pripadnik Izraelitske općine. Njegov društveni ugled nesumnjivo je bilo moćno jamstvo za uspjeh velikog projekta i dotad najveće investicije Općine. U doba njegova mandata osnovan je odbor za gradnju hrama od dvanaest članova, kojem je bio na čelu i donesena financijska konstrukcija, oslonjena na Općinu i njezine članove. Naime, izgradnja bi se financirala pretplatom za 200 mjesta razvrstanih u četiri razreda, koja bi se imala isplatiti za 20 mjeseci. Predbilježbe bi se zaključile potkraj 1861. godine, kada bi se isplatilo 5% utvrđene svote. Nakon dovršenja hrama mjesta bi se prodala licitacijom u kojoj svaki preplatnik može sudjelovati samo u svom razredu i samo za toliko mjesta na koliko se pretplatio. Mjesto postaje vlasništvom kada se isplati. Kad se predbilježbe zakluče Odbor će odrediti lokaciju, izraditi građevinske planove i troškovnik te ih predložiti općinskoj skupštini na zaključak. Hram bi se počeo graditi početkom 1863. godine, dok bi se do kolovoza iste godine ostvarila pretplata. Preciznost i ujedno jednostavnost koncepta nesumnji-

vo se može povezati s Pristerovim umješnošću, talentom i iskustvom, ali i drugih članova o kojim će biti riječi.

U podnesku Gradskom poglavarsvu 1862. o namjeri da sagradi hram Općina navodi lokaciju u ulici planiranoj da poveže Jelačićev i Novi trg/N. Š Zrinskoga, tada još stočno sajmište i daje na znanje da će joj Emanuel Prister ustupiti dio vrta svoje kuće na Jelačićevu trgu – uz uvjet da se ulica otvori i pita: „Hoće li da se ovom sgodom posluži i ovako za grad velevažno poljepšanje i neopisivu korist odluči“. Zbog financijskih razloga Grad tek 1865. najavljuje uređenje upitne ulice, a Općina se, pošto je prije dvije godine kupila zemljište na samom Jelačićevu trgu, nanovo vraća vraća lokaciji u Pristerovu vrtu. Ulica kojom se Jelačićev trg izravno spaja s razvojnim područjem budućeg središta Donjega grada ostvarena je zahvaljujući Izraelitskoj općini i njezinih članovima: Emanuel Prister i tri vlasnika zemljišta

darovali su gradu potrebne dijelove svojih parcela za ulicu, a Prister i Općina oveće svote. Za hram Prister je darovao zemljište i znatnu svotu, pa je izgradnja započela u proljeće 1866., ulica uređena u ljeto 1867., a hram posvećen 27. rujna 1867. godine. U predvorju mu je Općina u znak zahvalnosti postavila spomen ploču s natpisom na hebrejskom i hrvatskom jeziku: „Spomen u slavu Manojla Pristera koji je svojim znamenitim darom ovom hramu temelj postavio“ i proglasila ga doživotnim počasnim predstojnikom.

U samoj realizaciji tog golemog pothvata važnu su ulogu imali njegovi nasljednici, Samuel Moses (Varaždin 1823. - Zagreb 1912.) i Vilim Schwarz (Velika Kaniza 1832. - Zagreb 1905.) koji su do 1873. zajednički obnašali funkciju predsjednika zbog nagomilanih poslova, ne samo zbog hrama nego i u pripremi zakona o emancipaciji koji je u hrvatskom saboru donesen 1873.

Južna strana Jelačićeva trga, 1860. Na mjestu potleušica bit će prigodom posvećenja sinagoge otvorena Ulica Marije Valerije, danas Praška.

Prva fotografija zagrebačke sinagoge, 1870. Foto: Ivan Standl

Interijer hrama, nakon potresa 1880. koji je izazvao štete.

godine. Iako je Moses bio uspješni i istaknuti privrednik, o njemu se za sada zna relativno malo. U Zagreb se doselio 1851. zajedno s Leopoldom Pulzerom (Polna 1820. - Zagreb 1886.), osnovao s njim manju banku i tvornicu žigica u „predgradu Sava“, predviđenom za industriju i radnička naselja (Savska 141). Od 1865. bio je suvlasnik rudnika sumpora u Radoboju kraj Krapine, te Tvornice obuvala u Zagrebu, koja je u pogonu od 1873. Sa suprugom Emilijom Simonsfeld (1835.) imao je sinove Ignaca i Belu te kćerke Emu, Ceciliju i Reginu.

Za razliku od njega, o Vilimu Schwarzu poznato je mnogo više. Potječe iz ugledne velikokanižke obitelji: otac Horam bio je bilježnik izraelitske općine, a ujak Meir Leb kantor u hramu. Njihovi sinovi odabrali su Zagreb kao boravište i novi dom. Prvi se vrlo rano u Zagreb doselio Salomon (Velika Kaniža 1806.? - Zagreb, 1849.), sin Meira Leba. U rodnom gradu izučio je tapetarski zanat, u Zagrebu se kasnije bavio trgovinom, a poput oca bio je čitav svoj vijek kantor. Čim je stigao oženio je Katarinu Löbl s time da se brine za njezina starog i nemoćnog oca, što je bio uvjet dozvo-

le naseljenja, a nakon njezine smrti uzeo je za ženu njezinu sestričnu Johannu Schlesinger s kojom je imao šestoro djece: najstariji sin Leopold postao je najvećim dobrotvorom Općine do danas i osnivačem Doma za nemoćne i stare. Nešto poslije Salomona u Zagreb

Pozivnica na svečanost posvećenja hrama

je došao njegov brat Beer, izuzetno obrazovan, autor knjige „Likve Isahar“, dok je njegov sin, Antun/Naftali (Zagreb 1823. - Zagreb 1891.) očito naslijedio djedov muzički talent i postao svestranim glazbenikom: violinistom, dirigentom, pedagogom i skladateljem, u staroj sinagogi u Petrinjskoj 7 nadkantorom, a u Izraelitskoj osnovnoj školi učiteljem. Kasnije je bio ravnatelj kazališnog orkestra i nastavnik violine u muzičkoj školi Hrvatskog glazbenog zavoda.

Vilim, mnogo mlađi od svojih bratića, došao je u Zagreb 1850-ih, nakon što je neko vrijeme radio u Varaždinu. Iz Velike Kaniže doveo učitelja Lavoslava Hartmána (1812. - 1881.), sina svoje sestrične Elizabete. Čini se da se brzo integrirao, čak naučio hrvatski, jer je već 1856. upravitelj tiskare Ljudevita Gaja, pa urednik „Danice“, a piše i beletrističke tekstove. Pod Hartmánovim utjecajem okrenuo se tiskarstvu i knjižarstvu: zajednički su kupili tiskaru Bokan u Mesničkoj ulici, koja će postati najveća hrvatska knjižara. Preko Hartmána doći će u doticaj s Ignatzom/Ignjatom Granitzom (Nemesz Magasy, županija Vacs 1845. - Zagreb 1908.), koji je bio upravitelj Hartmánove knjižare i tiskare. Schwarz će se tiskarstvom ipak baviti povremeno, uz druge poslove: tako će 1868. osnovati špeditersko poduzeće,

da bi godinu dana nakon Hartmánove smrti (1882.) s Granitzom osnovao tiskaru „Ignjat Granitz & Comp“. Granitz je čitavo to vrijeme poslovaio s Hartmánom: još 1878. osnovao je s njim veletrgovinu papira „Hartmán & Granitz“, koja će od 1879. tiskati zagrebačke njemačke novine Agramer Zeitung. No dok Granitz gradi svoju karijeru da bi napokon postao najvećim nakladnikom svog doba, Schwarz se okreće novom izazovu: 1886. uzima koncesiju za izgradnju telefonske mreže u Zagrebu, uspostavlja telefonsku centralu u svojoj kući na uglu Krvavog mosta i Duge/Radićeve ulice koja je bila tu sve do 1894. kad je mreža podržavljena.

Sa suprugom Klementinom Deutsch (Zagreb 1839.), kćerkom Ignata/Iciga/Menahema Deutscha, trgovca kolonijalnom robom i špecerajom na uglu Bregovite/Tomićeve ulice i Ilice, imao je 7 sinova i 7 kćeri, od koji su najpoznatiji bili dr. Ljudevit, odvjetnik, prvi Židov zastupnik u Hrvatskom saboru (1885. - 1906.) i gradski zastupnik (1892. - 1904.) i dr. Žiga, liječnik i prvi ravnatelj Dječjeg ambulatorija. Vilimov unuk i Ljudevitov sin Rikard Schwarz bio je istaknuti kritičar, glazbeni pisac (više od 800 članaka) te skladatelj, sljedbenik A. Schönberga, A. Berga i G. Mahlera, a 1941. ubijen je u Jasenovcu.

Vilim Schwarz (1832.-1905.), predsjednik Općine 1861.-1873.

Grob obitelji Vilima Schwarza na Mirogoju

Dr. Ljudevit Schwarz (1858.-1943.), Vilimov sin; odvjetnik, suosnivač i jedan od prvih dioničara Društva zagrebački tramvaj.

Kao predstojnik Izraelitske općine Vilim Schwarz bio je izuzetno aktivan: u njegovu mandatu izgrađena je sinagoga i riješeno pitanje rabina izborom dr. Hosee Jacobija. Kasnije je kao odbornik još trideset godina bio aktivan u radu Općine.

Kako svjedoče izneseni podaci, sve te ličnosti, važne za razvoj zagrebačke izraelitske općine smjesta su se uključile u život zajednice i grada, uspješno djelovale, stekle imutak i ugled, a njihova djeca i potomci postali Zagrepčani. Kao za Pristera, Schwarza to se može reći i za Josefa/Josipa Siebenscheina (Hranice, Moravska 1836. - Zagreb 1908.), koji je od 1873. do 1881. i od 1891. do 1907. bio predstojnik Općine. U Zagreb je došao kao inženjer društva Južne željeznice 1860., kamo je premješten zbog izgradnje pruge Zagreb - Sisak. Za vrijeme gradnje istupio je iz službe i postao poduzetnik, no kasnije je sudjelovao je u gradnji pruga Zagreb - Karlovac, Velika Kaniža - Sopron, Vilány - Osijek, Žakanj - Dombovár, a kao glavni inženjer u gradnji pruge Zenica - Sarajevo. Gradio je i ceste u Slavoniji, veliki elevator u Rijeci, domobransku vojarnu u Osijeku i željezničku strojarску radionicu u Zagrebu.

Posjet cara Franje Josipa I. sinagogi, 1895. Lijevo od cara s cilindrom u ruci Josip Siebenschein, iza cara ban grof Khuen-Héderváry, desno rabin dr. Hosea Jacobij.

* S. L. Vorstand der israelitischen Cultusgemeinde Josef Siebenschein; 2. Baron Carl Graf Khuen-Héderváry; 3. Ober-Rabbiner Dr. J. Jacobij

AUFRICHT DER KAISER VERLÄSST DIE SYNAGOGEN *

Čim se smjestio postao je članom Općine, a 1864. članom predstojništva, da bi iduće, 1865. godine imenovan pročelnikom odbora za izgradnju hrama, koju je nadzirao. Nedugo nakon posvećenja hrama kao tajnik delegacije izraelitskih općina u Hrvatskoj i Slavoniji uručio je caru Franjo Josipu I. prigodom njegova posjeta Zagrebu 1869. zahtjev za emancipaciju Židova. Na litografiji koja prikazuje carev posjet hramu drugom prigodom, 1895. godine, Siebenschein je u prvom planu, uz cara kojem predstavlja okupljene pripadnike židovske zajednice Zagreba.

Još 1874., godinu dana nakon donošenja zakona o ravnopravnosti Židova, Siebenschein je izabran za gradskog zastupnika i ostao na toj funkciji do smrti. Njegov rad za svih tih godina može se pratiti iz gradskih dokumenata, novina i niza publikacija. Nakon velikog potresa koji je Zagreb pogodio 9. studenog 1880. imenovan je kao stručnjak za komunalno- finansijske i prometno-tehničke poslove za predsjednika tehničko-egzekutivnog odbora. Osim intenzivnog i angažiranog rada u gradskoj skupštini i njezinim tijelima bio je član mnogih upravnih odbora industrijskih i novčarskih zavoda. Za svoj društveni rad i profesionalne zasluge odlikovan je ordenom viteza Reda Franje Josipa I. Prigodom njegova sedamdesetog rođendana u Općini je osnovana

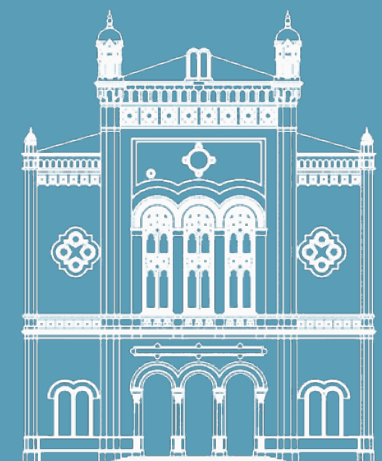
zaklada s njegovim imenom kojoj je sam odredio svrhu: stipendiranje siromašnih studenata tehnike iz Hrvatske, osobito iz Zagreba.

Sva trojica, Emanuel Prister, Vilim Schwarz i Josip Siebeschen ostavili su i materijalni trag u samom centru grada svojim zgradama. Sve osim Schwarzove kuće projektirao je Franjo Klein koji očito zadobio njihovo povjerenje kao graditelj hrama. (sl. 13, hotel) To su: Pristerov hotel „K caru austrijskom“ na početku Ilice, tada naugledniji hotel i omiljeno mjesto društvenih zbivanja (adaptiran 1915. i 1928. za austrijsku robnu kuću „Kastner & Öhler“, kasnije „Narodni magazin“, NaMa) i palača Ilica 12 u stilu venecijanske renesanse koja postoji. Za Siebenscheina izveo je 1874. reprezentativnu palaču na današnjem Preradovićevu trgu, koja također postoji, iako je preuređenjem pročelja 1932. potpuno izgubila svoj stilski identitet. Ta je palača u tada još neformirani prostor na spoju Svilarske/Preradovićeve i Samostanske/Varšavske ulice unijela novo, veliko gradsko mjerilo, a Siebenschein je bio zaslužan da je tu napokon formiran trg. Kuća Vilima Schwarza na uglu Radićeve ulice i Krvavog mosta postoji u izvornom obliku, a mala ploča podsjeća da je tu bila prva telefonska centrala u Zagrebu.

→ obj. u časopisu *Ha Kol*, 122, Zagreb, 2011.

Hotel „K caru austrijskom“ u Ilici, Emanuela Pristera. Kraj njega i drugi hotel „Ugarskoj kruni“; u prvom planu konjski tramvaj.

Leopold/Lavoslav Hartmán – knjižar, nakladnik, tiskar

Ime Lavoslava Hartmána održalo se dugo nakon njegove smrti u imenu Knjižara Lavoslava Hartmána (Kugli i Deutsch), očito zato što su njegovi nasljednici i bivši suradnici Stjepan Kugli i Albert Deutsch svoje razvojne planove gradili na ugledu što ga je Hartmán uživao kao knjižar i nakladnik, poslovni čovjek i građanin. U nekrolozima, što su ga 13. lipnja 1881. objavila tri najvažnija zagrebačka dnevna lista, Narodne novine, Obzor i Agramer Zeitung, o Hartmánu, njegovu radu i doprinosu kulturi govori se najljepše. Ni povjesničari ga nisu zaboravili, tako da se njegovo ime nalazi u svim povijesnim prikazima knjižarstva i izdavaštva, od Antuna Cuvaja, Vjekoslava Klaića, Ivana Ulčnika, Josipa

Horvata sve do Berislava Majhuta. Dva povjesničara židovstva u Zagrebu i Hrvatskoj Lavoslav Gleisinger i Miroslava Despot posvetila su mu veće tekstove, dok ga Gavro Schwarz spominje u svim prikazima povijesti zagrebačkih Židova u 19. stoljeću. Hartmán pripada pionirima u obje spomenute grane koje se počinju razvijati sredinom, a pun razvoj doživljavaju potkraj tog stoljeća. Za razliku od napisa isključivo koncentriranih na Hartmánovu djelatnost, karijeru i doprinos, u ovoj ćemo skici pokušati spojiti vrijeme i prostor, podsjetiti na mjesta gdje se zadržavao i putanje kojima se kretao, ali i na osobe koje je susretao ili čak bio blizak s njima.

Reklama knjižare Hartmán
u Dugoj/Radićevoj ulici

Vodič Zagreba 1899. Izdali Hartmánovi nasljednici S. Kugli i A. Deutsch na novoj iličkoj adresi.

Poput velikog dijela doseljenika i on dolazi iz Mađarske: rođen je 1813. u Nagy Varádu, školovao se u Nagy Kanizsi, radio kao učitelj na tamošnjoj uglednoj židovskoj školi, otvorio i manju knjižaru, no ubrzo se odselio u Zagreb. U Nagy Kanizsi očito je upoznao braću

Schwarz, bilježnika tamošnje židovske općine Horama i kantora Meira Leba, čiji su se sinovi odselili u Zagreb i zasnovali tu obitelj i egzistenciju. Sinovi Meira Leba, Ber (umro 1842.) i Salomon (umro 1849.) pripadnici su prve doseljeničke generacije, dok je Horamov sin Vilim

Jelačićev trg 1865. Foto: Ludwig Schwoiser

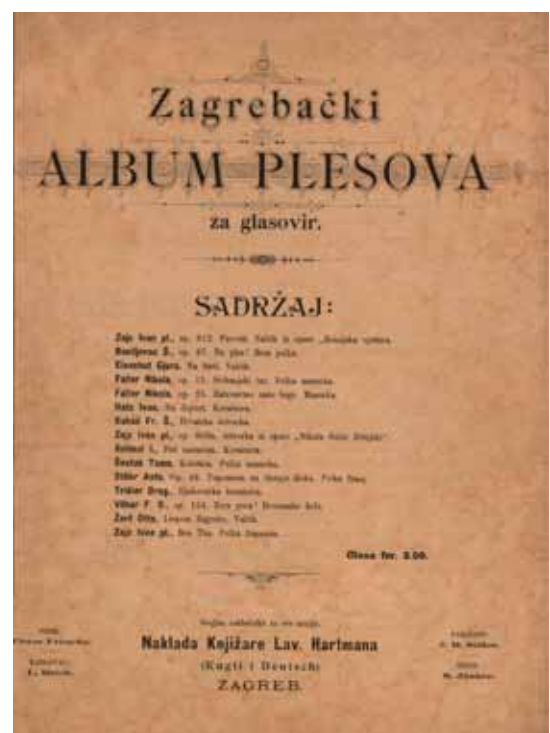
Sjeverna strana Jelačićeva trga 1860-ih. U sredini uzak prolaz Splavnica, u drugom planu toranj dolačke crkve sv. Marije. Većina dućana u vlasništvu Židova.

u Zagreb došao sredinom 19. stoljeća, već u doba kad su Židovi imali veće slobode i mogli se kao vitalni soj potvrditi na više područja. Hartmàn je oženio kćerku Meira Leba, Elizabetu, a sa svojim šurjacima u Zagrebu

održavao veze, najviše s Vilimom, koji ga je najposlije pozvao i nagovorio da se doseli. Čini se, da se ubrzo snašao i na poslovnom planu i u Izraelitskoj općini.

Hartmànova izdanja: Album skladbi Ivana Zajca

Hartmànova izdanja: Album (note) Zagrebački plesovi

Neposredno nakon što je prispio, kupio je Narodnu knjigarnicu Ljudevita Gaja u Dugoj (Radićevoj) ulici 12, na adresi dulje tradicije. Tu je, naime, od 1797. sjedište imala Typographia Novosel, odnosno tiskara biskupa Vrhovca, koju je vodio suprug njegove nećakinje Antun pl. Novosel. Kuću su od 1806. posjedovali trgovci Nikola i Juraj Mirović, pripadnici grčko-pravoslavne kolonije, koji su poput Židova potkraj 18. stoljeća dobili pravo naseljavanja temeljem tzv. tolerancijskih uredbi cara Josipa II., a u to su doba već bili pokupovali ili sagradili niz kuća u Dugoj, tada glavnoj trgovačkoj i poslovnoj ulici. U toj je kući Ljudevit Gaj 1852. otvorio svoju knjigarnicu s prilično ambicioznim programom: od ponude knjiga na glavnim evropskim jezicima, nota, umjetnina i antikviteta, pribora za pisanje i risanje, uspostavljanja suradnje s knjižarama u domovini i srednjoj Evropi te

poslije Hartmànovе smrti, i prvu zagrebačku telefonsku centralu. Nasuprot Schwarzove kuće, na adresi Duga 20/Krvavi most 1, bila je potkraj 18. stoljeća, kao u kući Mirović gdje se smjestio Hartmàn, također tiskara. Tu je od 1772. Franjo Cerovšek, Regni Croatiae typographus, imao tiskaru i knjigovežnicu, ali i knjižaru. Nešto strmije, u Kamenitoj ulici 8, postoji prva zagrebačka knjižara Franje Župana, osnovana još 1808., a uz nju od 1826. i manja tiskara. Ugledna veća knjižara i knjigovežnica Franje Rudolpha, nalazila se od 1824. pokraj Sto stuba, na adresi Duga 68, a nakon Rudophove smrti 1840. do 1862. vodit će je njegova udovica Klara. Tada najveća Kr. povlaštena narodna ilirska tiskara dra. Ljudevita Gaja nalazi se na Gornjem gradu, na adresi Gospodska (Ćirilometodska) 4 u Gajevoj

Utok Duge/Radićeve ulice u Jelačićev trg, 1881.

tvornicama svakojakog pribora i galanterije sve do posebnog cilja: promocije književnosti slavenskih naroda. No zbog financijskih problema Gaj je bio prisiljen već 1853. prodati knjigarnicu knjižaru Ferdinandu Romleitneru, zapleo se s njim u spor sve dok Romleitneru nije dozlogrdilo parničenje, pa je knjigarnicu 1856. prodao Hartmànu. Tako se on sticajem okolnosti našao u najživljem i najnapučenijem ambijentu postbidermajerskog Zagreba, a u teško doba neoapsolutizma i krize.

Nedaleko od njega njegov rođak i prijatelj Vilim Schwarz kupit će iduće, 1857. godine kuću na uglu Duge (kbr. 18) i Krvavog mosta (kbr. 2) i urediti tu uskoro najprije špeditersku poslovnicu, a kasnije, već

kući, adaptiranoj 1838. za tiskaru i otpremištvo njegovih novina, Danice i Novina horvatskih, a i drugih tiskanih ovdje.

Neposredno prije, a napose nakon sloma neoapsolutizma tiskarstvo počinje bujati. Tako će se nešto prije Hartmànova dolaska u Zagrebu etablirati litograf Nijemac Karl Albrecht (rođ. 1826.), koji je 1851. preelio svoju litografiju iz Varaždina i uredio u Dugoj ulici 26 tiskaru koju će sustavno proširivati kupnjom manjih tiskara i profilirati se kao jedan od najsvestranijih izdavača sve do smrti 1887. godine. Na adresi Duga 30, poznatoj po glasovitoj gostionici Zur Stadt Wien, bit će na poticaj urednika Narodnih novina Miloša Zeca 1874.

osnovana moderna, tzv. Zemaljska tiskara, koja će tu poslovati do rušenja stare kuće i izgradnje palače I. hrvatske štedionice 1882. godine. Također u Dugoj ulici 29 nešto će kasnije Emanuel Mučnjak i Hinko Senftleben osnovati novu knjižaru, koja će biti otvorena do 1891. godine.

To je u grubim crtama bio dinamični kontekst, obilježen smjenama ideja i ljudi, ali i određen tradicijom mjesta, u kojem je počeo djelovati Leopold Hartmàn. Sam položaj knjižare na početku Duge ulice, u susjedstvu ugledne apoteke Jurja Augustina i omiljene pekarnice Zeininger te slastičarnice Dragutina Šolca, „najveće i najkusnije uređene“ u Dugoj 7, nije mogao biti bolji. Zahvaljujući vezi Vilima Schwarza s Ljudevitom Gajem, koji mu je 1856. povjerio vođenje svoje tiskare i uređivanje Danice, u kojoj je Schwarz čak objavio nekoliko novela, Hartmàn je od Gaja preuzeo nakladu preostalu u knjižari i, kako utvrđuje Miroslava Despot, nastavio njegovim stopama, zadržavši i ime: Narodna knjigarnica. Već 1860. otvorio je posudbenu biblioteku u katalogu koje je od 2000 naslova do 1865. narasla do 3000, uglavnom djela njemačkih, francuskih i engleskih klasika. Ponesen uspjehom osnovao je posudbenu biblioteku i u Sisku.

Početak Duge/Radićeve ulice, 1920-ih

Duga/Radićeva, pogleda sa sjevera. Ulica još je dugo zadržala duh i atmosferu kao u doba Hartmána, 1928.

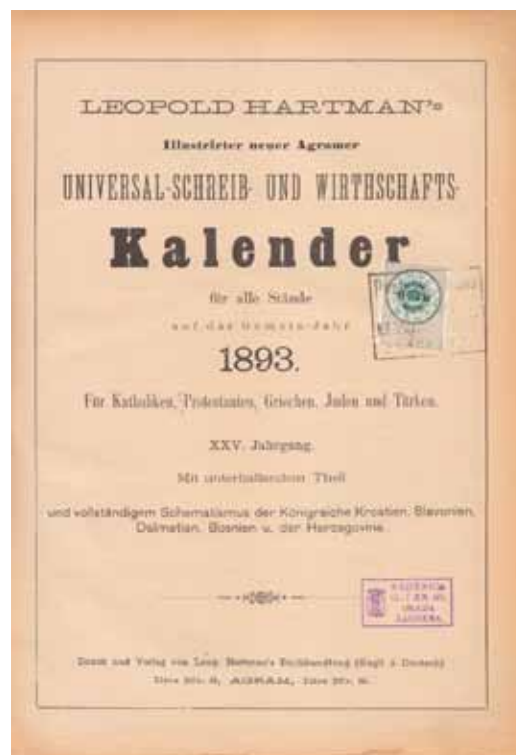
Izrada kataloga, ne samo za posudbenu biblioteku koja je nosila određen stalan prihod, nego napose za knjižaru, bila je uvjet dobrog poslovanja i suradnje s knjižarama u drugim centrima. Katalog knjižare na njemačkom jeziku Hartmàn je sastavio sam i izdao 1866. godine. Iz njega se vidi da je uz strane knjige i prijevođe prodavao i hrvatske knjige, a uz beletristiku školske knjige i slikovnice, koje je sam pisao i opremao. Ugled mu je pribavila luksuzna spomen-knjiga Prve gospodarsko-šumarske izložbe, održane u Zagrebu 1864. godine.

Budući da se posao razgranao, Hartmàn je 1869. pozvao iz Nagy Kanizse Ignatza Granitza, učitelja na istoj onoj školi, gdje je nekada i sam bio namješten. Granitz je postavio kao upravitelja knjižare. Iste se godine odlučio upustiti i u nakladništvo, to jest tiskarstvo i prekupio bivšu karlovačku tiskaru Abela Lukšića. Iste je godine temeljem natječaja dobio pravo izdavanja školskih knjiga i time postao prvi hrvatski nakladnik udžbenika. Granitz je postavio kao upravitelja tiskare, a 1878. osnovao s njim i veletrgovinu papira pod imenom Hartmàn & Granitz. No u svim poduzećima glavni ortak bio je Vilim Schwarz, koji je očito kao poduzetnik već stekao imetak. O uskoj povezanosti te trojice govori i to, da je Granitz živio u Schwarzovoj kući na Krvavom mostu od 1875. do 1882., dakle, još godinu dana poslije Hartmànovе smrti. (sl. 8, 9, Duga 1920-ih, 1928.)

Hartmàn je, kako svjedoči oglas iz 1869., želio da se striktno odijele Knjigarna Leopolda Hartmàna i Knjigovežnica Leopolda Hartmàna i ujedno objavio da su mu ravnopravni partneri Schwarz i Granitz. Proizvodnja se povećava na svim razinama: u izdavaštvu, u tiskari, a knjižara ima sve bogatiju ponudu, od učila do muzikalija i slika, do djela na glavnim jezicima: njemačkom, mađarskom i hrvatskom. Među veće pothvate pripadaju

Reklama knjižare Lavoslava Hartmàna na iličkoj adresi, 1899.

Hartmànov ilustrirani kalendar iz 1893.

velik njemačko-hrvatski rječnik, globusi svijeta i Evrope, a najavljeni su globusi Austro Ugarske i kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Sve intenzivnija suradnja s velikim knjižarskim centrima kao što su bili Leipzig i Berlin, Beč i

Prag navodi Hartmàna na suradnju u bibliografijama koje služe najprije trgovini, a objavljuju ih stručni časopisi, da bi kasnije bili uključeni u Brockhausove leksikone, glavno vrelo znanja u to doba. Preuzima izradu bibliografija na srpskom, hrvatskom, slovenskom i bugarskom, no zbog slabog odaziva prisiljen je sam skupljati podatke. Nije uspio izdati hrvatsku bibliografiju za razdoblje 1866-1876., što je najavljivao, ali je za slovensku bibliografiju ipak izradio popis hrvatskih književnih djela. Bibliografije nisu imale samo kulturnu vrijednost, nego i poslovnu važnost, prema njima su se ravnali svi naručitelji: privatne osobe, knjižare, obrazovne i znanstvene institucije, bilo da su nabavljali njegova vlastita, bilo tuđa izdanja.

U dvadeset i pet godina djelovanja Hartmàn se pokazao kao svestrani talent – kao poduzetnik i trgovac, izdavač, urednik i autor. Kao prigodom Prve gospodarsko-šumarske izložbe 1864., kad je objavio luksuznu spomenicu, tako se i na velikoj izložbi Društva umjetnosti, održanoj potkraj 1879. u tek dovršenoj palači baruna Dragutina Vranyczanyja na Zrinjevcu (danas Arheološki muzej), mogao pohvatiti divot- izdanjem Miltonova „Izgubljenog raja“ i nizom umjetničkih monografija.

Čini se, da se od 1880. njegova kronična plućna bolest pogoršala, a teško zdravstveno stanje prisililo ga je da knjižaru sredinom 1881. proda svojim pomoćnicima, knjižarima Stjepanu Kugliju i Albertu Deutschu, nakon što ju je iz Duge ulice preselio na novu adresu: Gajeva 4, a u sklopu bolnice Milosrdne braće. Dva tjedna poslije Leopold/Lavoslav Hartmàn preminuo je u svom stanu u Kukovićevoj (danas Hebrangovoj) ulici. Prema prikazu u Narodnim novinama, što ga donosi Miroslava Despot, tamo se sakupila „samo ne čitava občina izraelska“, a pridružilo joj se „mnogo kršćanskog svijeta“. Govor je održao rabin dr. Hosea Jakobi, a potom je povorka s lijesom prekrivenim vijencima poslovnih drugova i prijatelja na četveropregu krenula Gajevom, preko Jelačićeva trga na Mirogoj. „Njegov trud urodio je lijepim plodom. Najveća uspomena ostati će mu u izdanim hrvatskih knjigah“, zaključuje se u izvještaju Narodnih novina. Zahvalnost su mu izrazili njegovi pomoćnici i nasljednici čuvajući njegovo ime godinama, dok je Granitz s Vilimom Schwarzom oplodio kapital znanja što im ga je darovao Hartmàn već 1882. kupnjom i reorganizacijom njegove tiskare. Ona će do Granitzove smrti 1908. poslovati pod imenom Granitz & Comp., a od 1919. kao Tipografija d. d. izdavati najvažnije novine: Obzor, Jutarnji list i Večer sve do 1941. kad se gasi uspostavom NDH, što melankolično i s empatijom evocira Josip Horvat u Zapiscima iz nepovrata 1900 - 1941.

Uz opće obrazovanje i književnu kulturu Hartmàn je očito posjedovao izrazitu socijalnu inteligenciju, koja mu je omogućila da se tako brzo integrira u zagrebač-

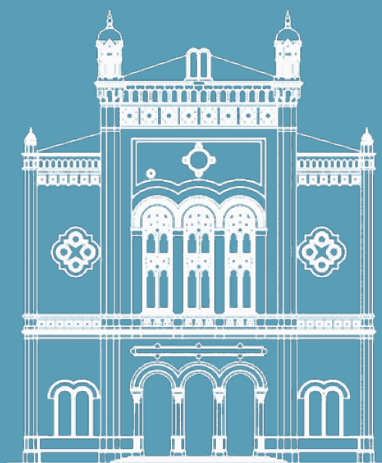
ku sredinu i društvo, o čemu svjedoči ugled koji ga je preživio. Mnogo manje o njemu se zna kao pripadniku izraelske općine, u koju je ušao najvjerojatnije posredovanjem rođaka Vilima Schwarz, predstojnika općine od 1860. do 1873. No Hartmàn je u Zagreb stigao nešto prije, upravo u jeku razmirica, uzrokovanih secesijom male i bučne vlaškoulične ortodoksne grupe, ali i u doba odluke o gradnji novog hrama. Svoj tribut zajednici dao je kao ravnatelj škole, ukinute 1852. „zbog nestašice sredstava poradi razdora u općini“, kako piše Gavro Schwarz 1939. i ponovno otvorene 1855. godine. (sl. 12) Čini se, da se Hartmàn smijesta, čim se doselio uključio da doprinese konsolidaciji, kojoj je trebalo vremena. No o tome nema izravna svjedočenja, kao što se gotovo ništa ne zna o njegovu djelovanju u općini.

Stoga preostaju nagađanja: kako je pratio svog rođaka, prijatelja i ortaka, nadasve aktivnog i ekstenzivnog Vilima Schwarz, kako je doživio izgradnju i posvećenje sinagoge, kako objavu zakona o ravnopravnosti 1873., s kime je bio blizak osim sa Schwarzom i Granitzom? Kako bilo, njegova karijera i uspjeh nalik su onima koje su sredinom 19. stoljeća ostvarili njegovi vršnjaci Jacob Betlheim, Leopold Baumgärtner i Daniel Herman, sva trojica trgovci sukna i konfekcije, Israel Rosenfeld, draguljar ili najuspješniji Jakov Weiss de Polna, veletrgovac, komorni savjetnik i predstavnik grada Zagreba za podizanje industrije i trgovine, mecena i filantrop – o kojima hrvatska historiografija zna ponešto, malo ili ništa.

→ obj. u časopisu *Ha Kol*, 124, Zagreb, 2012.

Sjeverni dio Petrinjske ulice: u posljednjoj kući s desna bilo je od 1857. do 1898. sjedište Izraelske općine.

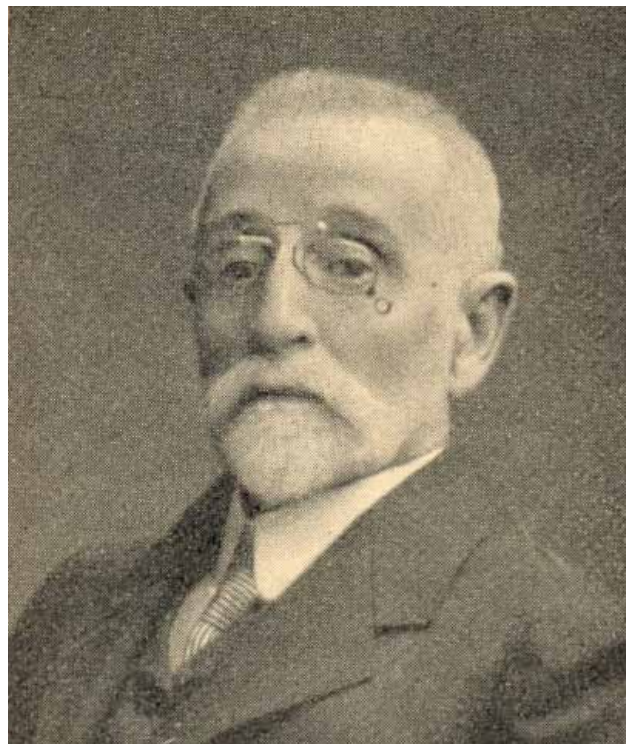
Braća Heumer – trgovci kožama

I prije stjecanja punih građanskih prava Židovima su bili dopušteni trgovanje žitom, drvom, kožama, poljoprivrednim proizvodima i onima koje nisu proizvodili cehovi, nadalje sabiranje različitih sirovina za industrijsku preradu i raznoraznog korisnog otpada, tako da su to postale tradicionalne židovske privredne djelatnosti – uz novčarstvo kojim su se bavili oduvijek. Prva, pa i druga generacija razvila je te djelatnosti često do velikih razmjera, tako da su od malih radionica nastale tvornice, od skromnih dućana veletrgovačke mreže. Povezivale su se različite grane: trgovina, industrija, bankarstvo, a sve se to odvijalo ubrzano prema prijelomu stoljeća.

Braća Makso (1840. - 1920.) i Žiga (1842. - 1916.) Heumer pripadaju tzv. utemeljiteljnom razdoblju. Oni su nositelji modernizacije i došljaci su iz srednje Europe, poput mnogih, koji su se ubrzo potpuno integrirali i postali Zagrepčani. Potječu iz Murske Sobote, tada u Ugarskoj, gdje su izučili trgovački zanat i naukovali kao kalfe, kako je bilo uobičajeno. U Zagreb su potkraj 1860-ih ili početkom 1870-ih došli na poziv svog šogora Jakoba Pollaka, koji je od 1861. u Ilici 21 imao trgovinu kožama i prirodnim proizvodima i započeli poslovati s njim. Vlasnik te kuće također je bio Židov, sapunar Karl/ Dragutin Schürer, a uz Ivana Šolca na Potoku/Tkalčičevoj ulici jedan među prvima koji su sapunarski obrt

Makso Heumer (1840.-1923.)

Žiga Heumer (1842.-1916.)

razvili do manufakture. U dvorištu iličke kuće Schürer je sagradio 1862. radionicu koju je projektirao Franjo Klein, graditelj budućeg hrama (posvećenog 1867.). U kući su tako neko vrijeme bili spojeni trgovina i proizvodnja, dok su na katu bili stanovi. Za desetak godina kuću s dvorišnom radionicom prekopio je Pollak kojem je posao očito išao tako dobro da je pozvao rođake da mu se pridruže kao partneri.

Kobna 1873. godina, kad dolazi do sloma bečke burze i opće krize, pogodila je trgovce i donijela im gubitke. Braća Heumer napuštaju Pollaka koji će nastaviti sam i iduće, 1874. godine otvaraju vlastitu trgovinu sirovim kožama i plodinama. Bila je na istočnoj strani Jelačićeva trga, u kući trgovca Martina Stuppera (kbr. 19), na najboljoj mogućoj zagrebačkoj adresi, uz tržišta na samom trgu i Kaptolu, gdje su se održavali svi sajmovi – najvažnija mjesta razmjene i trgovine. U svim tim starim kućama, dijelom iz 18. stoljeća, nizali su se raznorazni dućani, uz njih su prolazila kola s proizvodima izbliza i daleka, tu su se sklapali poslovi: bila je to vitalna privredna zona. Već u to doba na sjevernoj strani Jelačićeva trga prevladavaju židovski dućani, uglavnom magazini i bazari, prethodnici robnih kuća, pa vinarije, trgovine svih mogućih obrtničkih i industrijskih proizvoda, štacuni u kojima se moglo kupiti svašta. Neki se održavaju desetljećima, kao trgovina platnenom

Bakačeva ulica i dio sjeverne strane Jelačićeva trga, 1880. (prije potresa)

Sjeverna strana i dio istočne strane Jelačićeva trga, 1879. U starim kućama ima više židovskih dućana.

i krojenom robom (konfekcije) Lavoslava Baumgärtnera, najprije u staroj, kasnije novoj kući na uglu trga i Bakačeve (kasnije robna kuća Varteksa). U drugim se pa kućama smjenjuju vlasnici i sadržaji. Tradicija se održala i u velikoj transformaciji koja je zahvatila trg nakon premještanja potoka Medveščaka, koji je do 1898. tekao iza njegove sjeverne fronte, pa čak i kad je malo pomalo nestajao kompaktni niz trgovačkih kuća istočne strane sve do kaptolskog trga. T priproste poluseoske, provincijske bazare iz sredine stoljeća, prepune svakojake šarene robe smijenili su u međuratno doba otmjeni lokali, saloni, barovi, ali sadržaji su, iako u drugom obliku, gotovo ostali isti. Mjesto za kavane i društvenost bila je oduvijek južna strana.

Heumerovi su se ubrzo preselili, ali nedaleko, u Bakačevu ulicu br. 1, koja se još nazivala Pod kaptolskim vratima koja su porušena 1862. Tu je bila „krojačija“ nekog Starčića, trgovina košaračkom robom i vinom Mije Arka i trgovina staklara Oswalda, a kasnije je otvorena limarija Štrocinger. Skladište sirove kože braća Heumer imala su na tzv. Jelačićevom gruntu, području gdje su kasnije uređene Bogovićeve i Jelačićeva/Petrićeva ulica, sagrađene dvije monumentalne bankovne palače, nekoliko naočitih stambenih kuća i

Kontinuirani niz kuća na istočnoj strani Jelačićeva trga i Bakačeve ulice, 1907. U prvoj kući s desna trgovina kožama braće Heumer i gotovih odijela Josipa Bettheima, budućeg Žiginog punca, 1898. Foto Varga.

Bakačeva ulica za sajmenog dana, oko 1907.

uređen pasaž „Oktogon“. To veliko zemljište pripadalo je barunu Eduardu Jelačiću Bužimskom (1811.-1871.), podkancelaru u doba neoapsolutizma i kancelara Ivana Mažuranića, veleposjedniku, magnatu i kavaliru koji je dio svog grunta 1865. oporučno namijenio hrvatskom zemaljskom kazalištu. Stoga se tu željelo graditi kazalište, pa je 1880. i projekt naručen u bečkom atelijeru Helmer & Fellner koji se specijalizirao za kazališta. Do gradnje ipak nije došlo, a tek 1898. zemljište je parcelirano, rasprodano i regulirano. Heumerovi su se poput drugih morali preseliti, i to na tadašnju periferiju.

Kupili su kuću i zemljište Arthura Spitzera u Draškovićevoj ulici, nasuprot tek novo otvorenom stočnom sajmištu (na mjestu Trga žrtava fašizma), koje je 1890. nakon neizmjernog otezanja napokon premješteno sa Sveučilišnog trga/Trga maršala Tita. Zgradu u Draškovićevoj 54 braća su 1892. adaptirala za stanovanje i poslovanje, i preselila se na rub grada, uz „fihplac“ i „bugarske vrtove“ koje su uzorno obrađivali Bugari vrtnari i opskrjivali povrćem sva zagrebačka tržišta. Ur-

banizacija će taj predio zahvatiti tek u novom stoljeću. Heumerovi su bili njezini svjedoci. Sav su život proveli u Draškovićevoj.

Dućan su Heumerovi zadržali u Bakačevoj, ali su kasnije kad su se morali seliti jer su se neugledne kuće postepeno rušile, ostali su uvijek u blizini Bakačeve ulice i Kaptola, gdje je bilo najviše seljačkih kupaca. Trgovina je zapravo bila skladište sirove kože, prerađene konjske strune, meda, a zimi i divljači. Prodavali su i štavljenu kožu za opanke, krzna, sjemenje i žir, a uz to metalni otpad: olovo, bakar i mjed. Kožu su kupovali na veliko i prodavali u Beču, Budimpešti, Bavarskoj, čak Rusiji. Svinjsku kožu kupovali su na velikim godišnjim sajmovima u Ljubljani. Za gradnju katedrale dobavljali su velike količine olova kojim su se vezali kameni blokovi. Obiteljski posao prerastao je u veletrovinu.

Za Prvog svjetskog rata, u novim uvjetima poslovanja i trgovanja, u zahuktaloj konjunkturi u kojoj su se mnogi naglo obogatili, braća se nisu snalazila. Bili su

Tržište na Kaptolskom trgu, ispred zapadnog zida katedrale i Bakačeve kule, oko 1900.

Ulica Pod zidom, 1908., prije regulacije

i ostali tradicionalisti, u poslu i životu. Tako su još za vrijeme rata, 1916. godine, likvidirali posao. Iste je godine u 74-oj godini umro mlađi brat Žiga, dok je Makso doživio 84 godine i početak nove epohe. (sl. 8, 9)

Bili su aktivni članovi humanitarnih društava, „Humanitätsvereina“ (Društva čovječnosti) u kojem su glavnu riječ vodili Židovi i „Dobrotvora“, a poslovično su pomagali sirotinju.

Obojica su oženili Židovke. Makso Katarinu Frankl, kćerku Ivana Frankla, suosnivača, suvlasnika i prvog ravnatelja zagrebačkog paromlina, koji je proradio 1863., a 1871. postao dioničko društvo „Dd. kralj. povlašćeni parni i umjetni mlin“ i dugo bio najveće industrijsko poduzeće u Zagrebu. Franklovi su stanovali tik do sinagoge, u Ulici Marije Valerije. Makso i Katarina Heumer imali su šestoro djece. Sin Viktor bio je bankar, dugogodišnji ravnatelj „Sveopće vjeresijske zadruge“, a Karl je započeo karijeru u Hrvatskoj eskomptnoj banci koju su osnovali i vodili Židovi, bio poslovni ravnatelj „Dioničke tiskare“ i „Tipografije d.d.“ koje su izdavale „Obzor“, najvažnije novine u to doba.

U knjizi „Živjeti u Hrvatskoj, Zapisci iz nepovrata 1900 – 1941“ (Zagreb, 1984.) u priči o „Obzoru“ i Dioničkoj tiskari Josip Horvat opisuje Karla ovako: „Bio je vršnjak ‘hrvatske moderne’... pomalo bespredit. Druguje s literatima – zato ga je jamačno ‘Eskomptna banka’ i izaslala kao svog čovjeka u ‘Dioničku tiskaru’. Vrlo je načitan... U predratnom Zagrebu možda je bio najbolji poznavalac Dostojevskog... Teško da je ikad tko od najbližih Heumerovih znanaca... zapitao koje je narodnosti, jamačno bi sam teško našao odgovor. Židovski mu nacionalizam bijaše sasvim stran, no teško je reći da li se osjećao Hrvatom ili čak Jugoslavenom. .. Sa svojim anarhističkim individualizmom prezirao je sav svoj vijek funkcije u javnom životu... U Nizzi, (1932.) u hotelskoj sobi našli su ga jednog jutra mrtva s punim ustima ugrušane krvi, koja ga je zagušila. ‘Tipografijine’ novine oprosile su se od njega nekrolozima prve klase.“

Drugi brat, Žiga Heumer oženio je Josipu Betlheim, kćerku poznatog krznara koji je na Jelačićevu trgu imao trgovinu gotovih odijela. Betlhemovi sinovi, a Josipina braća, bili su dobro poznati advokat dr. Adolf Betlheim i Milan, trgovac odijela u Ilici 34, otac psihijatra svjetskog ugleda, dr. Stjepana, Freudova učenika i sljedbenika,

utemeljitelja zagrebačke psihijatarske škole. Žiga i Josipa Heumer imali su troje djece. Njihov sin dr. Robert Heumer bio je član redakcije „Malih Novina“ i „Obzora“, a umro 1918. godine.

To nešto podataka dobro svjedoči o vezama i vrljama koje su razvila dva došljaka u zagrebačkom židovskom ambijentu, ali i društvenoj kulturi Zagreba. Životopisi prve i druge generacije upućuju pak na društvenu i intelektualnu evoluciju. Pripadnici druge generacije potpuno su integrirani.

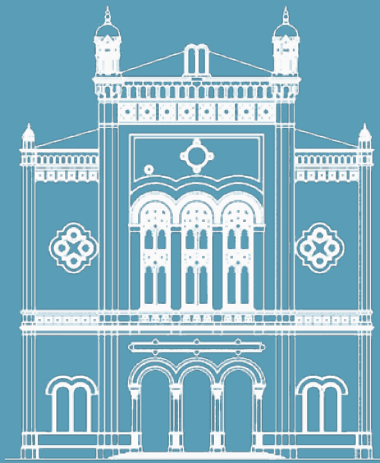
Ovu skicu o braći Heumer zahvaljemo arhivistu i kroničaru Ivanu Ulčniku, odnosno njegovoj seriji o zagrebačkim privrednicima koju je u nastavcima objavljivao u reviji „Zagreb“ Društva Zagrepčana. Većina po-

dataka potječe od Viktora, sina Maksa Heumera koje je Ulčniku pripovijedao o svojoj obitelji. O Heumerovima u povijesti privrede nema gotovo ništa. O njima nije pisala ni Miroslava Despot, najviše zaslužna za predstavljanje židovskih privrednika. U najnovijoj opsežnoj historio-grafskoj studiji Iskre Iveljić, posvećenoj upravo privredi, navedeni su usput na nekoliko mjesta, dok o članovima obitelji Hertmann nema gotovo ništa, iako su se u više generacija bavili kožom. No o toj obitelji, jednoj od najstarijih i najmnogobrojnih zagrebačkih židovskih obitelji od Gavre Schwarzra, prvog historioografa Židovske općine Zagreb, podosta može saznati svatko tko se uputi u labirinte obiteljskih genealogija.

→ Obj. u časopisu *Ha Kol*, 123, Zagreb, 2011.

Naselje Dolac, prije rušenja (1928.)

Müllerovi/Milerovi – industrijalci i filmofili

Obitelji Müller Zagreb zahvaljuje prvi moderni kinometograf, „Balkan-Palace“ (danas „Europa“) s pasażom, „Balkan prolazom“ (danas Prolazom sestara Baković). Sagradio ih je s okolnim zgradama Adolf Müller (Zagreb 1857.- Zagreb 1932.) i ostavio na brigu svojim sinovima Alfredu (Zagreb 1888.- Dachau 1945.) i Leu (Zagreb 1894.- Jasenovac 1941.), koji su obojica ubijeni, jedan u nacističkom, drugi u ustaškom logoru. Ni na tom najmarkatnijem doprinosu, ni na mnogočem

drugome Zagreb im nije primjereno zahvalio. No Zvonimir Berković u svojem filmu „Kontesa Dora“ podsjeća na kinovlasnika Alfreda Müllera i povjerava njegov lik Zvonku Strmcu, koji ga izvrsno tumači. Ni Festival tolerancije, koji se od 2006. svake godine održava u kinu „Europa“, nije našao prilike da se Müllerovima oda poštovanje i tek je 2013. uređena i otvorena „Dvorana Müller“.

Alfred Müller (1857.-1932.)

Leo Müller (1894.-1941.)

Poslije rata i tragične smrti Alfreda i Lea Müllerovi su bili posve zaboravljeni, potomci su se rasuli svijetom, a oni koji su se vratili, živjeli su diskretno, gotovo pritajeno. Kad se potkraj 2005. Kino Balkan našlo u paketu dvorana propale tvrtke Kinematografi i kad je na njega oko bacio Konzum s time da ga preuredi u supermarket, Gradski zavod za zaštitu spomenika preventivno ga je zaštitio zbog višestruke vrijednosti, što znači, da je onemogućio prenamjenu. Tom prilikom kino i ansambl kojeg je dio, temeljito je proučio arhitekt Aleksander Laslo, tada konzervator, čemu zahvaljujemo uvid u povijest mjesta i Müllerovih zgrada. Dvije godine kasnije Zagreb Film Festival i Hrvatski filmski savez pokrenuli su kampanju pod parolom „Daj mi kino“ s ambicioznim programom i napokon je Grad Zagreb zahvaljujući činu zaštite i pravu na prvokup 2008. kupio kino. U tom povodu novinarka Jutarnjeg lista Branimira Lazanin upela se iz petnih žila da nešto sazna o Müllerovima, uspjela doći do Alfredovih i Leovih potomaka koji su preko volje i nevoljko progovorili. Tako su njezinom zaslugom čitatelji Jutarnjeg lista saznali tko su bili i što su značili Müllerovi, a po svoj je prilici i Wikipedijin članak o Adolfu Mülleru zasnovan na tom članku. (sl.4)

Radeći na kulturno-povijesnom vodiču „Židovski Zagreb“, ljubaznošću Branka Polića Aleksander Laslo i ja dospjeli smo do Slavice Miler, udovice Leovog sina

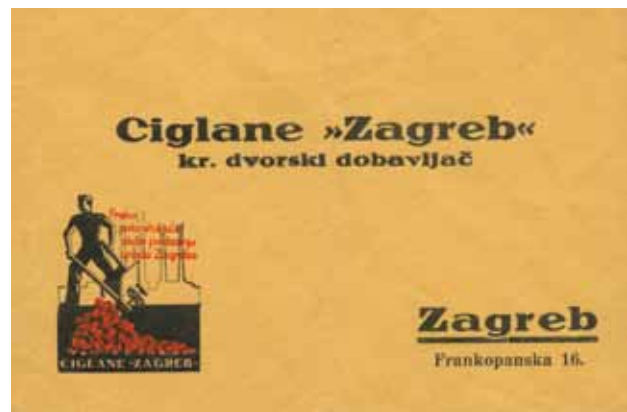
Rajka, koja živi u potkrovnom stanu palače u Mihanovićevoj 28, nekad u vlasništvu obitelji, a otmjene i danas, unatoč jadnom stanju. Gospođa Miler pokazala nam je albume i nešto predmeta koji posjećaju na nekadašnji sjaj, tako da smo u vodiču dvije stranice namijenjene Müllerovima mogli opremiti autentičnom dokumentacijom.

Povijest te obitelj gotovo je tipična za dio zagrebačkih, a i drugih Židova: početak od nule, vrtoglavi uspon i blistavi vrhunac, samo je u ovom slučaju taj put komprimiran u tek dvije generacije. Ta povijest započinje Adolfom, poduzetnim i inteligentnim dječakom iz sirotinjske familije s mnogo djece, koja mu nije mogla omogućiti više školovanje, pa je nakon pučke škole izučio bačvarski, odnosno stolarski zanat. Oženio je 1882. Faniku Mühlhofer iz Krapine i potražio sreću u Josipdolu, gdje su živjeli Fanikini rođaci. Ta odluka svjedoči o Adolfovoj racionalnoj procjeni mogućnosti: u Zagrebu su tada na djelu pripadnici druge i treće generacije domaćih Židova koji se oslanjaju na postignuća svojih očeva/djedova, ili došljaci, poput najpoznatijeg Emanuela Pristera koji uz stvarni kapital posjeduje kapital znanja i iskustva. Izgledi za druge otvorit će se tek potkraj 19. stoljeća.

„Dvorana Müller“ u kinu „Europa“

U Josipdolu Adolf će otvoriti dućan mješovite robe i gostionicu, a taj spoj trgovačke i ugostiteljske djelatnosti svjedoči o umješnosti koja je nužno dovela do materijalnog uspjeha. Nakon jednogodišnjeg josipdolskog provizorija, kako bi se mogla obilježiti ta epizoda, Adolf se vraća u Zagreb i kupuje dućan „Zlatni zvon“ u llici 112, neposredno uz današnji Britanski trg. I izbor te lokacije upućuje na Adolfovu dalekovidnost: trg ni tržište u to doba još ne postoje. Godine 1883., kad se Adolf vraća, površina budućeg trga, na kojoj je od sredine stoljeća bila tvornica parketa, u vlasništvu je Hrvatske eskomptne banke, a tek 1885. javljaju se iz Radničkog dola, naselja bivše tvornice, zahtjevi da se tu osnuje tržište. Odnosno, da se „razširi ona pretjesna cesta od Rokove ulice, kuda se ide neprestano pješke i sa kolima obično Pantovčakom, uz to, da se također tamo ostavi trg, gdje bi mogle siromašne tudješne obitelji kupovati povrtje, da nemoraju putovati do Jelačićeva trga“, kako bilježe Narodne novine. Na bančinu zemljištu koje je „onako pusto i prostim zidom ogradjeno“, javno mnijenje želi „liepi trg sa drvoredi“, koji će biti i „vrlo ugodna točka na dugoj cesti do kolodvora“. Grad će iduće godine ekspropriirati zemljište, trg će biti provizorno uređen 1888. prigodom posjeta princa Rudolfa Habsburga Zagrebu, a uređivat će se korak po korak do prvog desetljeća novog stoljeća. U očekivanju tržišta Adolfov je

Službena koverta Müllerovih ciglana

Spomen-plaketa iz 1937.

Kino „Europa“

dućan svojom širokom ponudom zadovoljavao potrebe žitelja tadašnje periferije i uključio se u ponudu Iličkog placa čim je zaživio – doduše u „primitivnom stanju“, kako ga kritiziraju još 1905.

Svoje djelovanje Adolf će proširiti trgovanjem ugljenom i opekama. I ponovno, trgovinu će povezati s proizvodnjom i već 1883. osnovati ciglanu na Laščini, gdje su ciglane imali Židovi H. Schwarz i J. Grünwald, a kasnije i H. Bollé (prema M. Despot, Novi Omanut, 55, 2002.), a 1885. tvornicu opeka na Černomercu, koju će razviti u velik industrijski pogon. Ciglanu je imao i u Karlovcu, a u Kosovskoj Mitrovici rudnik. Potkraj i na prijelomu stoljeća Müller već pripada privrednoj eliti, ugledan je i bogat građanin. Postaje i aktivni poduzetnik, surađuje s više građevinskih poduzeća: gradi stambeni blok u Ilici (1898.), veliku uglovnicu Frankopanska/Dalmatinska (1904.), a 1907./08. vodi građevno poduzetništvo i tehničku poslovnicu Müller & Lubynski, izvodi dvije vile i pučku školu na Pantovčaku.

Svoju pripadnost Izraelitskoj općini izrazio je stalnom prisutnošću i donacijama: njegovo ime – Adolfo Müller, nalazi se na popisu članova koji su svojim doprinosom omogućili izgradnju izraelitske škole u Ispravi napisanoj prigodom posvećenja palače u Palmotićevoj 16 godine 1898. (prvi put objavljenoj u Židovskom Zagrebu, str. 168). Najvećem projektu Izraelitske općine, izgradnji velike moderne bolnice, Adolf Müller daje svesrdnu potporu: postaje članom Upravnog odbora Društva „Židovska bolnica u Zagrebu“, osnovanom 1929., a potom je izabran za člana njezinog Izvršnog vijeća. Međunarodni natječaj, raspisan 1930. na koji se odazvalo 225 osoba, odnosno grupa, donio je pregršt ideja. Realizaciju najavljenju 1932. nije dočekaao, jer ga zadesila smrt, ali do realizacije nije nikada došlo. I njegovi sinovi bili su prema uzoru na oca filantropi. Među ostalim, znatnim su doprinosom omogućili izgradnju lijevog krila Schwarzova doma, otvorenog 1939. Na spomen-ploči navodi se „obitelj Adolfa Müllera“, što upućuje na sjećanje i poštovanje potomaka.

Nije poznato ni izvjesno zašto je Adolf svoju djelatnost proširio na područje kulture, kad se 1910-ih zainteresirao za kinematografiju. Je li tome razlog fascinacija novom umjetnošću ili svijest o novim poslovnim mogućnostima koje ona otvara? Vjerojatno, jedno i drugo.

Nije zgorega napomenuti da su za promociju filmske umjetnosti i izgradnju kino-dvorana u Zagrebu posebno zaslužni bili Židovi. Tako je fotograf i avangardist Franjo Mosinger već 1896. u dvorani Hrvatskog sokola i Kola (Trg maršala Tita 6-7) organizirao prvu javnu filmsku projekciju, a 1912. potaknuo izgradnju kino-kaza-

Plakat Müllerovog „Apolo-kina“ (danas Satiričko kazalište „Kerempuh“) s programom „Urania-kina za mladež“.

Kino „Helios“ (danas Dramsko kazalište „Gavella“)

lišta „Apollo“ u lici 31 (danas kazalište „Kerempuh“). Projekt je povjeren Ignjatu Fischeru, također Židovu, jednom od najoriginalnijih i najplodnijih arhitekata epohe. „Apollo“ je prvi moderni kinematograf u Zagrebu i Hrvatskoj. „Senzacionalni projekt“, inventivno i originalno rješenje, kako ga obilježava Marina Bagarić (Arhitekt Ignjat Fischer, 2011. str. 136-141 i 185-186), donosi Fischeru glas eksperta, tako da mu ona, uz izvjesnu ogradu, pripisuje i kino-kazalište „Helios“ (1916/17.) u Frankopanskoj 10 – prvi korak i projekt Adolfa Müllera na novootkrivenom području filma i kinematografije.

Izgradnju kino-kazališne dvorane Müller je povezo s izgradnjom velike stambeno-poslovne zgrade na uglu Frankopanske i Dalmatinske ulice. Ubrzo će kina „Helios“, „Apollo“ i „Pathé-bioskop Union“ (Gajeva 1) s filmskim zavodom „Urania“, koji je još 1900. osnovao Izidor Kršnjavi s primarno edukativnim ciljem i programom, spojiti u veliko poduzeće.

Njegov sin Leo već je kao mladić zanesen filmom. Tako će poznatu restauraciju Lobe-Krizmanić u Samostanskoj/Varšavskoj s plesnom dvoranom gdje su se održavale kino-predstave, a na terasi ljetne projekcije, dati 1919. preurediti u kino, a na njegovu će mjesto 1925. biti izgrađeno novo kino – „Balkan-Palace“. Realizaciju

svog dotad najvećeg projekta na polju kinematografije Adolf je prepustio sinovima Alfredu i Leu. (sl. 9) Očuvani nacrti u Muzeju za umjetnost i obrt svjedoče o studiju lokacije od 1920., a 1924. Müllerovi povjeravaju projekt arhitektu Srećku Florschützcu (Vukovar 1882. - Zagreb 1960.) U prvom prikazu Florschützova djela uopće Jasenka Kranjčević (čas. *Prostor*, 1-2, 1994.) ocjenjuje taj projekt kao „najatraktivniji“ u njegovu opusu. I doista, riječ je o kompleksnom i inovativnom zahvatu, kakvom gotovo nema premca u Donjem gradu. U frontama Marovske/Masarykove i Samostanske/Varšavske arhitekt je zamislio dvije reprezentativne zgrade, gotovo nalik palačama, kroz koje vodi pasaž sa soliterno postavljenom zgradom kina. Kuća u Samostanskoj tada nije sagrađena, pa je pasaž ostao otvoren. Nasuprot kina šarmantnu kuću s galerijama, koje podsjećaju na stare zagrebačke „ganjčece“, izveo 1928. arhitekt Bogdan Milić, voditelj ureda Ignjata Fischera.

Prolaz je očuvao intimnu atmosferu s dućančićima, danas buticima i kafićima, kao mjesto ne samo prolaza nego i susreta, skrovitosti kakvu pružaju male oaze unutar blokova. Ova, uz mogućnost boravka, nudi i senzaciju izloga i zelenih vodopada sa svih galerija pasaža. Palača u Masarykovoju 10, opremljena u prizemlju prostranim rastvorenim lokalima, pripada ljepšim do-

Balkan-prolaz, u drugom planu cimer Müllerovih dućana.

Prolaz sestara Baković

njogradskim zgradama sa stilskim obilježjima neoklasicizma i modnog art-decóa, kakve su potkraj 1920-ih i 1930-ih gradili bogati, konzervativni građani. I elegantni interijer kina „Balkan-Palace“ svojim štukom, ornamentima, napose fontane sa skulpturama u predvorju i na katu, smjesta je nakon svečanog otvaranja 8. travnja 1925. izazvao svidanje i pohvalu. Otvoreno je filmom „Nibelunzi“ Fritza Langa i domaćim „Dalmacija, zemlja sunca“. (sl. 11, 12) Kino je imalo izvrsno ozvučenje, pa su se tamo kasnije mogli slušati i prijenosi koncerata Radio Zagreba koji je počeo emitirati 1926. godine. I danas se Kino Europa smatra najljepšim u Zagrebu, a u tome nemalu ulogu imaju njegova patina i tradicija.

Nakon Adolfove smrti njegovo carstvo podijelili su sinovi: prvijenac Alfred dobio je kino s pasažem i stambeno-poslovnim zgradama, a mlađi Leo ciglanu i zgrade u Frankopanskoj. Alfred, koji je u Beču polazio stručnu školu i diplomirao na Tehničkoj visokoj školi, potpuno se posvetio kinu. Leo je razvio ciglanu do najuspješnije na Balkanu. Prosvijećenost i socijalnu osjetljivost pokazao je svesrdnom brigom za dobrobit svojih radnika: omogućio im je usavršavanje u večernjoj školi, higijensku i kvalitetnu prehranu iz moderne tvorničke kuhinje, kulturne potrebe osnutkom zbora, a religijske održavanjem misa u krugu tvornice, na otvorenom, ka-

snije izgradnjom crkve.

Kraj ciglane, na padinama, osnovao je prvo moderno industrijsko gospodarstvo s plantažama voća i vinogradima, a u Frankopanskoj mikrobiološki laboratorij koji je vodila njegova supruga Nada rođ. Spitzer/Španić. „Milerov breg“ bio je čuven po voću, jagodama i breskvama, a na specijaliziranim priredbama Zagrebačkog zbora redovito je odnosio najviše nagrade i priznanja. (sl. 13, 14) Sinovi self-made mana Adolfa Müllera razvili su u razmjerno kratkom vremenu naslijeđeni talent i misiju svog oca do vrhunca, dajući raskošni prilog kulturi i materijalnom boljitku svog grada. Iz 1932. potječe parcelacijska osnova područja ispod Jurjevskog perivoja, na području velikog dobra, bidermajerskog ljetnikovca, perivoja i voćnjaka Schönbacha, koju su naručili Alfred i Leo s namjerom da na neizgrađenom i zapuštenom brijegu sagrađe koloniju vila i uredi park. Zbog općih prilika nije dospjela do realizacije.

U godini Anschlusa, 1938., braća su prešla na katoličku vjeru i promijenila ime u Miler. Početkom 1939. Alfred je sluteći zlo prodao kino i kuće u Varšavskoj/Masarykovej. Djecu, Alana i Evelinu, poslao je s guvernantom u Francusku, a sa suprugom pošao na krstarenje luksuznim parobrodom „Kraljica Marija“. Potom

16.279 - II - 11.664

Predvorje kina „Balkan-Palace“

Foaje kina „Balkan-Palace“

se obitelj okupila na jugu Francuske, ali nastupom kvilinskih režima s generalom Pétainom na čelu 1940. započinje antižidovska kampanja, osnivaju se camp spéciaux, donosi Statut des Juifs i počinje kolaboracija s nacistima. Za vichyjevske vlasti u njemačke logore smrti odvedeno je i ubijeno 130.000 prebjeglih Židova iz drugih zemalja i 70.000 francuskih Židova, unatoč dogovoru da će potonji biti pošteđeni.

U tom pogromu Alfred i njegova supruga Klara, rođ. Hafner dospjeli su u logor. Klara je preživjela, ali Alfred je 1944. odveden u Dachau i početkom 1945. ubijen. Sin Alan sudjelovao je u Pokretu otpora, sestra Evelina sakrila se kod prijatelja. S majkom je nakon rata otišla u Ameriku, a Alan se vratio u Zagreb, gdje živi s obitelji. (sl. 15)

Leo je također s obitelji 1939. napustio Zagreb. Njegova supruga Nada otišla je sa sinovima Marijanom i Rajkom u London, Leo se vratio kući po najmlađeg sina Branka i poslao ga s guvernantom u Kosovsku Mitrovicu gdje je posjedovao rudnik, da ga zaštiti. Leo, prema svjedočenju Slavice Miller, još 1940. poput mnogih nije vjerovao da će Židovi dijeliti sudbinu s njemačkim Židovima. No uspostavom ustaške NDH i donošenjem

Reklama Müllerova gospodarstva u Černomerac

rasnih zakona, za njega nije više bila spasa: 8. svibnja 1941. odveden je u Kerestinac, pa u Gospić, napokon u Jasenovac, gdje je pogubljen u jesen 1941. Maloga Branka spasila je guvernanta. Kad ih je šofer u Kosovskoj Mitrovici denuncirao, a dječak bio odveden u logor, ona se zaklela da je njezin sin. Nada Miller sa sinovima Rajkom i Brankom vratila se u Zagreb, a najstariji sin Marijan odselio se u Izrael, gdje je 2005. umro. I Rajko i Branko već su prije rata bili poznati atletičari i ostali vjernu sportu. Branko je, završivši Fakultet za fizičku

„Millerov breg“ s plantažama voća i vinogradima

kulturu, otišao u Freiburg, gdje je radio kao nastavnik tjelovježbe i atletike. Memoriju i malo baštine Müllerovih čuva Rajkova udovica Slavica, Leova snaha. To je skica povijesti i Kalvarije druge i treće generacije zagrebačke židovske familije Müller. (sl. 16)

Damnatio memoriae, zatiranje sjećanja, koje su u duhu nacističke ideologije inicirale ustaše, nastavilo se i nakon Drugog svjetskog rata. Možda su se suvremenici i sjećali Müllerovih, ali oni su s vremenom poumirali i gotovo je čudo što je mlada i uporna novinarka uspjele pouzdano rekonstruirati njihovu priču. Balkan-prolaz dobio je novo ime po sestrama Rajki i Zdenki Baković, antifašistkinjama i suradnicama Komunističke partije. U Nikolićevoj/Teslinoj 7 imale su trafikku koja je bila sastajalište komunista: „javka“, odakle se uspostavljala veza s partizanima. Umrle su 1941., Rajka od posljedica torture, dok je Zdenka počinila samoubojstvo u ustaškom zatvoru. Rajka je 1953. proglašena narodnim herojem. Godine 1990. prolaz je preimenovan prema skitnici, „vagabundu“, Mihaelu Erdecu, koji je živio u kotlovnici kina, bio 1950-ih maskota Balkan-prolaza, a svi su ga od milja zvali Miškec. Na ponovljene zahtjeve članica HNS-a, među njima Vesne Pusić i najglasnije Morane Paliković Gruden, mjerodavni odbor Gradske skupštine odlučio je 2009. da se prolazu vrati staro ime.

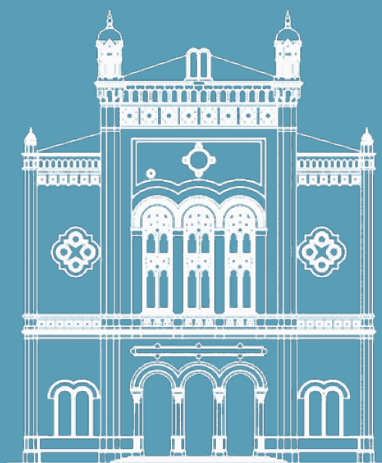
Alan Miller (1927.), Alfredov sin

Kad su Hrvatski filmski savez i Zagreb Film Festival uputili gradonačelniku Bandiću apel da Grad kupi bivši „Balkan-Palace“, danas kino „Europa“ i pretvori ga u novi locus filmske umjetnosti, i kad im je zahtjev 2008. uslišan, nitko se nije sjetio Müllerovih, ali ni sestara Baković, na koje su ideološke predrasude bacile crno velo zaborava. No kino „Europa“ ustinu je postalo ono što su filmaši, filmolozi i filmofili htjeli: tu se održavaju važni festivali, premijere, promocije, predavanja, u kafiću se sastaju poznati i nepoznati Zagrepčani, atmosfera je vibratna. Godine 2008. dobilo je i ugledno priznanje mreže Europa Cinemas.

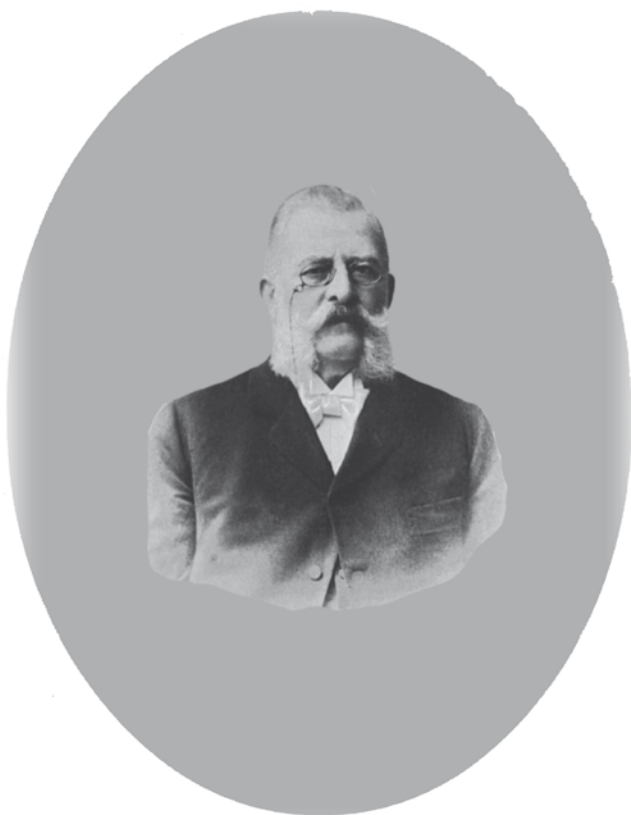
Naše pitanje glasi: nisu li neko priznanje zaslužili i Müllerovi, na mjestu koje su stvorili i darovali svojem gradu i njegovoj kulturi? U svojem pasažu i kinu oni su na autentičnom mjestu. Možda bi se ovdje Müllerove i sestre Baković dovesti u koegzistenciju? Jer, Müllerovi se ne smiju zaboraviti.

→ obj. u časopisu *Ha Kol*, 125, Zagreb, 2012.

Skulptura „Radnik i opeke“ Roberta Frangeša Mihanovića nad grobnicom obitelji Müller u mirogojskim arkadama.

Židovi i Preradovićev trg

Josef/Josip Siebenschein, predsjednik Općine 1871.-1881. i 1891.-1907.

Ignjat Granitz sa suprugom Paulom

Hrvatska historiografija spominje doduše udio Židova u općem procesu modernizacije, ali ga ne predstavlja u punom opsegu. Slično je i kad je posrijedi transformacija Zagreba u moderni europski grad u drugoj polovini 19. stoljeća. Židovi u njoj imaju važnu, no dotad nepoznatu ulogu. Tu ćemo tvrdnju potkrijepiti prikazima povijesti dvaju donjogradskih trgova: Preradovićeva i Jelačićeva trga. Najprije će biti riječi o prvom, odnosno o dvojici protagonista, Jozefu/Josipu Siebenscheinu

(Hranice, Moravska 1836. - Zagreb 1908.), građevinskom inženjeru i poduzetniku, predsjedniku Izraelitske bogoštovne općine (1873.-1882. i 1891.-1907.) i Ignjatu/Ignjatu Granitzu (Nemesz Magasy, županija Vacs 1845. - Zagreb 1908.), nakladniku, poduzetniku i industrijalcu, aktivnom članu Općine. Dok je Siebenschein dao presudni udio u samom nastanku trga, Granitz mu je unio duh kulture i moderne javnosti. O obojici je već bilo riječi u ovom serijalu, no u drukčijem kontekstu.

Pogled iz Gornjeg grada na područje oko pravoslavne crkve, 1872. U drugom planu prizemnice koje će ustupiti mjesto palači Siebenschein. Foto: Ivan Standl

Kad je Siebenschein osvanuo u Svilarskoj ulici (kasnije Preradovićevoj), trga još nije bilo. Doduše, neposredno uz crkvu sv. Margarete i njezino groblje u srednjem vijeku postojao je trg, na kojem se od 1372. svakog 13. srpnja, na Margaretinje, održavao sajam. U 17. stoljeću trg sv. Margarete u samom je središtu

podgrađa koje će u prvoj polovini 18. stoljeća dobiti ime: Vilica ili Ilica. U to doba u okolišu trga, sa zapada, istoka i juga veliki su majuri, a potkraj stoljeća tu je podignuta prva zagrebačka svilana, po kojoj će dijelom formirana ulica (današnja Preradovićeva) dobiti svoje prvo ime: Svilaraska. U doba jozefinskih reformi (1781.-

Pogled s istoga mjesta 1874. Na površini budućeg trga dominira palača Siebenschein. Foto: Ivan Standl

1783.) crkva je ukinuta i 1794. s pripadajućim zemljištem u llici prodana „općini grčko-akatoličkih građana“, to jest, zagrebačkoj pravoslavnoj zajednici koja joj su te reforme omogućile legitimnost i postupni razvoj, slično kao i izraelićanskoj općini. Drevna kapela, kapella antiquissima – kako se naziva u dokumentima, dobila je novo ime, Sv. Preobraženja Gospodnjega i preuređena u parohijsku crkvu, otada je služila pravoslavnom bogoslužju.

Potkraj 18. i početkom 19. stoljeća počinje se mijenjati njezina, dotad ladanjska sredina: stambena izgradnja prekrila je trg, optočila stoljećima samostojeću crkvu i ona se našla usred insule. Važan prilog urbanizaciji dala je pravoslavna općina kad je 1822. podigla veliku, trokrilnu kuću na dijelu zemljišta što ga je još 1794. kupila sa crkvom i projekt povjerila najuglednijem

Palača Siebenschein,
graditelj Franjo Klein, 1874.

graditelju bidermajerskog Zagreba, Bartolu Felbingeru. Za razliku od te naočite klasicističke kuće, izgradnja južno od crkve nije imala neku estetsku ili urbanističku vrijednost. Bile su to bile stambene i gospodarske prizemnice, što su ih njihovi vlasnici nadograđivali, popravljali i priprosto uljepšavali sredinom 19. stoljeća. Promjenu 1864. navješta Pravoslavna općina objavom da će na mjestu stare crkve sagraditi novu. U isto je doba i Izraelitska bogoštovna općina najavila svoj novi hram. Obje su projekt povjerile Franji Kleinu, jedinom koji je među tadašnjim zagrebačkim graditeljima bio sposoban stilski predstaviti identitet tih dviju konfesija. Oba su hrama sagrađena u razmaku od godine dana: pravoslavna crkva posvećena je 21. listopada 1866., a sinagoga 27. rujna 1867. godine.

Josip Siebenschein premješten je 1860. u Zagreb kao vodeći inženjer Društva Južne željeznice zbog izgradnje pruge Zagreb – Sisak, no ubrzo je istupio iz službe i postao poduzetnikom. Već 1864. postao je članom predstojništva Izraelitske općine, 1865. pročelnikom odbora za izgradnju sinagoge koju je vodio i realizirao, što mu je donijelo ugled. Svoj angažman za dobrobit Židova posvjedočio je 1869. kao tajnik delegacije izraelitskih općina u Hrvatskoj i Slavoniji, kad je caru Franji Josipu I. uručio zahtjev za potpunu emancipaciju Židova prigodom njegova posjeta Zagrebu.

Neposredno nakon toga uočio je lokaciju za svoju novu kuću na mjestu gdje su se doticale Margaretska (danas Preobraženska) i Svilarska (kasnije Preradovićeve ulica). Njegov naum poklopio se sa zahtjevima kućevlasnika tih i okolnih ulica da se na njihovu stjecištu

uredi trg. Gradska uprava odbila ih je s obrazloženjem da trg na tom mjestu nije predviđen u generalnoj regulatornoj osnovi, donesenoj 1865. godine, a gradski je proračun ionako preopterećen. Najavljeno je da će se zasad srušiti tek jedna kuća, a druge će biti ukonjene kad bude moguće. U građevinskoj dozvoli za Siebenscheinovu kuću iz 1872. izriekom se navodi, da će se „za ustrojenje trga iza pravoslavne crkve postupice svake godine po nešto odkupljivati“. No sam je novi kućevlasnik, Josip Siebenschein, ubrzo uputio Gradu molbu da poruši te kuće radi „razširenja prolaza odnosno prometa“. Štoviše, uzajmio mu je novac za kupnju prve kuće i platio da se sruši, što su zahtijevali i njegovi susjedi. Građanska inicijativa potrajala je gotovo čitavo desetljeće, ali uređenje trga ipak nije uvršteno u proračun. Ono se, naime, tada povezuje s gradnjom

kazališta koja se predviđa u neposrednom okolišu, na zemljištu koje je za tu svrhu darovao barun Eduard Jelačić Bužimski. Pitanje trga riješit će se tek 1895. gradnjom kazališta na Sveučilišnom trgu (danas maršala Tita), dok će na „Jelačićevu gruntu“ biti uređene dvije nove ulice (današnja Bogovićeve i Petrićeve) i uskoro biti sagrađene dvije impozantne bankovne palače i nekoliko naočitih stambeno-poslovnih zgrada, a na mjestu srušene insule uređen trg.

No kuća Siebenschein navijestila je već 1874., kada je dovršena, ne samo trg, nego novo urbano mjesto i postavila visoki kriterij za buduće arhitektonsko oblikovanje. Projekt je Siebenschein povjerio Franji Kleinu, očito zadovoljan suradnjom u izgradnji templa. Još dok se gradio, Klein je za Emanuela Pristera 1865. preuređio staru kuću u Ilici 4 u hotel „K caru austrijskom“, a za draguljara Israela Rosenfelda sagrađio je 1866/70. na utoku Mesničke ulice u Ilicu raskošnu zaobljenu kuću, koja za razliku od spektakularnog hotela postoji i danas. U arhitektonskoj topografiji Zagreba 1870-ih te zgrade imaju istaknuto mjesto: dio njih predstavlja se formom i stilom palačama. Taj je atribut tada i još dugo nosila i Siebenscheinova kuća, što je na svojoj mladenačkoj slici oko 1896. izrazio Oskar Alexander (1876. -1953.), gledajući je iz roditeljske kuće u Margaretskoj (kasnije Preobraženskoj) ulici 4. Znatno manje reprezentativnu kuću – „za stanovanje i industriju“, u

Margaretskoj, na mjestu starije kuće br. 8, sagrađit će 1886. Ignatz/Ignjat Granitz. Postoji mišljenje da je tu tipično građansku kuću sa skladištem i tiskarom u dvorištu projektirao Hermann Bollé, za što nema oslonu u dokumentima, ali se zna da je sudjelovao u uređenju njezinog gospodskog interijera.

Granitz je 1869. iz Nagy Kanizse došao u Zagreb na poziv knjižara Leopolda/Lavoslava Hartmàna, koji ga je zaposlio kao upravitelja svoje knjižare, ubrzo i tiskare, a najposlije je s njim 1878. osnovao veletrgovinu papira pod imenom Hartmàn & Granitz. U Hartmànovu usponu važnu je ulogu imao Vilim Schwarz, također iz Nagy Kanizse, sin bilježnika tamošnje židovske općine Horama, a od dolaska u Zagreb uspješni i svestrani poduzetnik. Ta trojica tvorila su zajedno sa starijim Vilimovim bratićima, Salomonom i Berom, sinovima velikokaniškog kantora Meria Leba, koji su se doselili još prije, čvrstu jezgru povezanu socijalnim, poslovnim, pa i rođaćkim vezama. Hartmàn je bio oženjen Salamonovom i Berovom sestrom, a Granitz je od početka prijateljevao s Vilimom Schwarzom, čak stanovao u njegovoj kući na Krvavom mostu do 1882., još poslije Hartmànove smrti. U Izraelitsku općinu obojicu, Hartmàna i potom Granitza, uveo je Vilim Schwarz, predstojnik od 1860. do 1873., a oni su joj doživotno ostali odani, sudjelovali u njezinu životu i potpomagali je financijski.

Provizorno uređen trg 1899. nakon rušenja insule južno od od pravoslavne crkve. Otvoren pogled na kuću Granitz (druga slijeva).

Reklama Tiskare Granitz, oko 1900.

Reklama tvornice umjetnog cvijeća Štern - Kraus

Poslije Hartmanove smrt, Granitz je sa Schwarzom osnovao tiskaru „Ignjat Granitz & Comp.“, sa sjedištem u Gajevoj 2, a u sklopu Zakladne bolnice. Od 1882. tiskao je školske knjige, od 1894. i literaturu, a od 1896. izdavao zagrebačke njemačke novine Agramer Zeitung, koje je tiskao još od 1879. Na prijelomu stoljeća pripadao je najvećim i najuglednijim nakladnicima, bio je suosnivač Zagrebačke tvornice papira, osnivač i doživotni podpredsjednik „Saveza hrvatskih i slavonskih industrijalaca“ te član „Hr.-slavonske komercijalne banke“. Gradski zastupnik bio je od 1906. do smrti 1908. godine.

„Dana 17. prosinca 1908. unuci Pavao i Mira gledali su s prozora kako hoda Preradovićevim trgom i opazili: 'Kak se dedek vuče!' – Djed je došao do Hrvatske komercijalne banke u Ilici 5 na redovitu sjednicu ravnateljstva kojem je bio član od 1903. i tamo izdahnuo. Pokopan je na Mirogoju u grobu br. 52 prvog polja izraelitičkog odjela. Sprovodu su pribivali gradonačelnik dr. Milan Amruš s gradskim zastupnicima, upravitelji banaka i tvornice papira, a 'Hrvatsko radničko društvo'

i Tipografsko pjevačko društvo 'Sloga' izveli su pred mrtvačnicom i na otvorenom grobu žalobnu zbornu pjesmu.“ Tako bilježi povjesničarka i udovica Granitzovog unuka Pavla Vuka Pavlovića, Lelja Dobronić u knjizi „Splet sudbina“ (1999.), u kojoj je za svog sina rekonstruirala povijest svih predaka. Pri kraju teksta o Granitzu kaže: „No sve što je Granitz izdavao u punih četvrt stoljeća samostalnog djelovanja svoje tiskare i nakladne tvrtke zasad je još nepoznato.“

Publicist i povjesničar kulture Josip Horvat doziva pak u svojoj postumno izdanoj knjizi „Živjeti u Hrvatskoj. Zapisci iz nepovrata 1900 – 1941. (1984.) duh kojim je zračio dom Ignjata Granitz na Preradovićevu trgu: „Na prelazu stoljeća Granitzova kuća na tadašnjem Preradovićevom trgu bila je rijetka građanska kuća visoke kulturne razine, koja je nenametljivom gostoljubivšću bila uvijek otvorena artističkoj i bespritskoj eliti bez obzira na podrijetlo i socijalni položaj. Bila je to jamačno jedina građanska kuća kuda su zalazili i sinovi aristokracije. Najmlađoj generaciji hrvatskog gentryja s intelektualnim pretenzijama ne bijaše više zaboran društve-

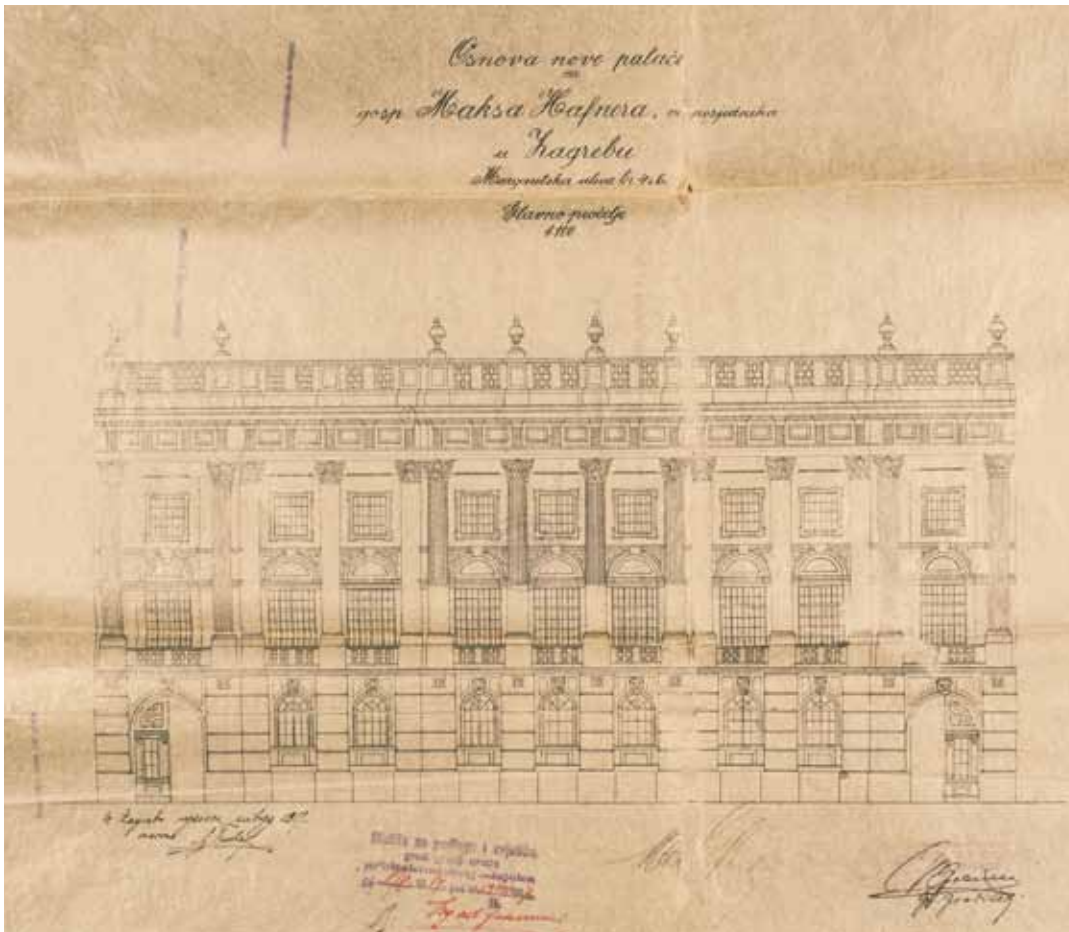
Preradovićev trg poslije 1900. s novom palačom Prve hrv. štedinice (Oktogon)

ni saobraćaj sa židovskim obiteljima. Ravnopravno su općili s glumcima, slikarima, glazbenicima. Osobito se tamo gajio kult glazbe, pa teatra i literature. (...) Artisti koji su tamo općili, nailazili su na atmosferu rezonance, kakvu nisu mogli naći nigdje u Zagrebu. I to je bilo nešto. Artistima fluid srodnih duša daje poticaja. Taj se bespreditizam kultivirao kroz tri generacije. Granitzova unuka Mira Schulz, rano umrla za vrijeme prvog svjetskog rata, nastupila je kao prva domaća karakterna plesačica. Unuk Granitzov, dr. Pavao Vuk Pavlović, priznat je hrvatski filozofski pisac. (...) Granitzova kćerka Zlata, počinila je 1941. samoubojstvo pred perspektivom da bude odvedena u 'čeliju smrti' u Auschwitzu. Trećoj kćeri Granitzovoj, nemirnom individualisti, zameo se za vrijeme rata trag u Holandiji. Vjerojatno je postala žrtvom hitlerovske sile..."

Nakon Granitzove smrti, napose u razdoblju između dva rata, u njegovoj su kući našle mjesto redakcije više dnevnih listova i časopisa, kao što su „Jutarnji list“, „Večer“, „Obzor“, a njegova je tiskara prerasla u najveću novinsku tiskaru u Zagrebu, „Tipografiju“. Poslije Drugog svjetskog rata tu bile redakcije i poslovnice „Večernjeg lista“ i „Vjesnika“. Ta kuća, povijesni locus

zagrebačkog i hrvatskog novinstva, nakladništva, tiskarstva i kulture, srušena je 2009. da ustupi mjesto privatnom komercijalnom trgovačko-poslovno-stambenom objektu, unatoč višegodišnjim protestima nevladinih organizacija i šezdesetak tisuća građana. Na njezinoj memoriji trebalo je utemeljiti obnovu i intervenciju u bloku i stvoriti možda kulturni centar, možda muzej zagrebačkog novinstva koji dosad ne postoji. Danas u Preobraženskoj ulici više nema ni najmanjeg spomena o tome što je ta kuća predstavljala i značila.

No kao utjeha možda bi mogla poslužiti palača Josipa Siebenscheina, koju je njegov sin dr. Robert Siebenschein (Zagreb 1864. - Zagreb 1938.), zaražen modom „modernizacije“, a zapravo zatiranja historicizma i svega što je podsjećalo na uminulo 19. stoljeće, dao 1931. doslovno „oguliti“ do neprepoznatljivosti, slično kao što je koju godinu prije bankar Otto Stern učinio s „Elsa-fluid domom“ na uglu Jelačićeva trga i Jurišičeve ulice. Tik do Tipografijine, nekad Granitzove kuće 1937. srušena je starinska izdužena jednokatnica s kavanom „Metropol“, sastajališta novinara, umjetnika i boeme, da ustupi mjesto šesterokatnici koja se smatra remek-djelom modernista arhitekta Antuna Ulricha. Iza nje, na

Ignatz/Ignjat Fischer, nerealizirani projekt palače Hafner, 1917.

dugačkoj parceli sagrađeno je još prije Prvog svjetskog rata kino „Metropol“ (kasnije „Capitol“), koje se s dosta razloga pripisuje Ignjatu Fischeru, također Židovu i jed-

nom od najistaknutijih zagrebačkih arhitekata. Nije međutim realiziran jedan od njegovih najljepših prijeratnih projekata, palača Maxa Hafnera iz 1917., kojoj su za

Kuća Granitz poslije 1926. Do nje stara kuća s kavanom „Metropol“; pri kraju kuća Ernesta Ehricha (Varšavska 2-2a), sagrađena 1923-24. prema projektu Huga Ehricha.

volju također trebale pasti stare kuće 4 i 6 Margaretske, od 1928. Preobraženske ulice. Kako bilo, dinamična povijest tog trga u samom srcu Donjega grada svjedoči o trajnoj transformaciji, ali i postojanom osipanju memorije u kojoj su Židovi imali nemalu ulogu.

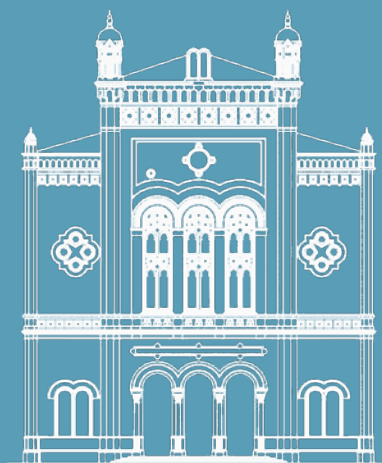
→ obj. u časopisu *Ha kol*, 127, Zagreb, 2012.

Dr. Robert Siebenschein (1864.-1938.), odvjetnik, predstojnik Općine 1912.-1919.

Pogled na južnu stranu s kućom Siebenschein nakon „purifikacije“ ili „modernizacije“ 1932.

Židovi na Jelačićevu trgu

Oskudna svjedočanstva prisutnosti Židova na glavnom zagrebačkom trgu svode se na rijetke rane fotografije iz sredine 19. stoljeća i popise kuća, odnosno kućevlasnika. No kao kućevlasnici Židovi se javljaju tek nakon 1860. kada su carskim patentom dobili pravo posjedovanja nekretnina, a učestalije nakon 1867. kad im je to pravo potvrđeno Temeljnim austrijskim zakonom i proglašena građanska ravnopravnost. Tako se u popisu kuća iz 1862. kao kućevlasnici na južnoj strani Jelačićeve trga navode Emanuel Prister (Gradisca 1814. - Zagreb 1882.), Jelačićev trg 26/M. Valerije 1-3 (danas br. 13 - Praška 1-3) i Girolamo Prister st., Ema-

nuelov brat (Gradisca 1825.), Jelačićev trg 28 (danas br. 15); na sjevernoj strani Leopold Baumgärtner, Jelačićev trg 12 (danas br. 8) i na istočnoj Žiga Pollak, Jelačićev trg 22 (danas br. 11- Jurišićeva 1-1a). Staru kuću za Emanuela Pristera pregradio je Janko Jambrišak, tada među najuglednijim graditeljima, dok je kuća Girolama st., nekada Adolfa Felbingera, prvog graditelja u doba klasicizma, zajedno sa susjednom kućom Pavla Hatza pripadala najočitijim kućama na trgu. Stara Baumgärtnerova i Pollakova prilično kasnije ustupit će mjesto novima i većima.

Sjeverna strana Jelačićeve trga, 1879. Trgovine: Jacques Krausz (stari kbr. 9), Emanuel Schober (stari kbr. 10), A. Grünwald (stari kbr. 11).

Iz nešto kasnijih fotografija, napose sjeverne strane trga, može se sa znatnom izvjesnošću pretpostaviti da Židovima pripadaju uglavnom njemačka imena na cimerima dućana, kao što Vaisz, Kaiser, Lux, Fischel, Krauss, dok je sigurno da su imena Klein, Kronfeld, Neumann, Schlesinger, Zaghaf židovska, zato što se javljaju u popisima Gavra Schwarza i drugim izvorima. U uglovnici Jelačićev trg 1, na iličkoj strani, draguljarsko-zlatarsku radnju imao je Aron Zaghaf, koji je uz Israhela Rosenfelda (Mesnička 1-5) bio jedan od prvih židovskih draguljara u Zagrebu. Na prvom katu poslovnice je imala „Hrvatska eskomptna banka“, osnovana uglavnom židovskim kapitalom 1868., kako svjedoči velik dvodjelni natpis s obje strane kuće. Na suprotnom uglu, u kući Jelačićev trg 3 - Duga/Radićeva 2, pod upadljivim cimerom prodavao je August Vaisz, dok su L. Fischel i Jacques Krauss na starom broju 9 (danas br. 6) prodavali konfekciju. Na starom broju 10 (danas br. 7) poljoprivredne proizvode (plodine) prodavao je Emanuel Schober, od 1878. i vlasnik kuće. Nije izvjesno što je u susjednoj kući, na starom broju 12 (danas 7), prodavao A. Grünwald, ali se zna da su u kući trgovca Martina Stuppera, na starom broju 19 (danas br. 10), na istočnoj strani trga, sirove kože i plodine od 1874. prodavala braća Heumer, o kojima je već bilo riječi. To-liko svjedoče fotografije

Sjeverna i istočna strana trga sa svojim jednokatnicama, iznimno dvokatnicama, a nadasve dućanima u kojima su se pretežno nudili seoski, obrtnički, a i industrijski proizvodi, odražava duh mjesta i održava njegovu tradiciju kao glavnog trga i sajmišta. Gusto nanižane trgovine dopunjavaju ponudu otvorenog tržišta još arhaičnim formama, kao što su magazini ili bazari, tadašnje robne kuće, dok se u manjim štacunima nudi

Reklama Leopolda Baumgärtnera

raznorazna, no već probrana roba. Nakon Grka, pripadnika tzv. nekatoličke (pravoslavne) općine, koji su se još potkraj 18. stoljeća počeli naseljavati u Zagrebu i uskoro zaposjeli veće dijelove Duge/Radićeve, Opatovine i Harmice/Jelačićeva trga, Židovi do sredine 19. stoljeća otvaraju trgovine na Jelačićevu trgu, a bit će ih sve više da bi u međuratnom razdoblju prevladavale.

Uglovnica kbr. 12-13 (1882.) s trgovinom konfekcije „Baumgärtnera nećaci“, 1895.

Vlasnici su se mijenjali, a s njima način i stil trgovanja, izgled i oprema trgovina, koje se specijaliziranom i sve rafiniranijom ponudom s vremenom distanciraju od sajmišta. Drugim riječima, donose modernizaciju i doprinose urbanitetu. No promjene i preobrazbe nadasve je teško slijediti zbog dinamike i ritma koji ih prate, što srećom nije tako kad su posrijedi kuće i kućevlasnici. Židovi kućevlasnici i arhitekti uvelike su zaslužni za transformaciju sjeverne i istočne strane trga, gdje se staro održavalo žilavo i tvrdokorno opiralo novome, ma koliko ono bilo željeno. Krivnju za to uvelike snosi fatalni potok Medveščak – golema razvojna prepreka, prometna i ekološka nevolja, koji je bio premješten iz središta grada tek 1898. godine. No iako su time napokon stvoreni uvjeti za promjenu, njoj će trebati još barem dvadesetak godina da se potvrdi i iskaže.

Južna strana trga, fiksirana već potkraj drugog desetljeća 19. stoljeća naočitim klasicističkim kućama Adolfa Felbingera i Pavla Hatza, već je sredinom tog stoljeća sa svojim kavanama i lokalima poprimila lice posve oprečno nasuprotnoj sjevernoj i bočnoj, istočnoj, malogradskoj i trgovačkoj strani, s njihovim malim, prenapučenim kućama i neprekidnom, gotovo danonoćnom vrevom. Na toj južnoj strani, još s tragovima stare Harmice, prvi se put 1862. kao oficijelno predstavništvo zagrebačkih Židova javlja Izraelitska općina najavom da će graditi novi hram u vrtu Emanuela Pristera na Jelačićevu trgu, dijelom u ulici koja bi, kako se odavno govorilo, povezivala Jelačićev i Novi trg/N. Š Zrinskoga, tada stočno sajmište. No uvjet je, da se upitna ulica otvori. O samosvijesti Općine jasno svjedoči upit upućen Gradskom poglavarstvu: „Hoće li da se ovom sgodom posluži i ovako za grad velevažno poljepšanje i neopisivu korist odluči“. No odluka se odugovlači. Općina 1864. kupuje zemljište na samom Jelačićevu trgu (na mjestu današnjeg broja 14), ponovno najavljuje gradnju, na što joj Poglavarstvo 1865. odgovara da je dio tog zemljišta predviđen za proboj ulice, oslanjajući se na upravo donesenu generalnu regulatornu osnovu grada, prema kojoj bi se tu gradila i nova, velebna gradska vijećnica ispod koje bi prolazila nova ulica. Vraćajući se prvotnoj lokaciji u Pristerovu vrtu, Općina uskoro počinje graditi hram, daruje za ulicu zajedno s Pristerom oveće svote, dok trojica vlasnika zemljišta, Židova, ustupaju dijelove svojih parcela. Zahvaljujući Židovima ulica je napokon otvorena u ljetu 1867., a potom je 27. rujna posvećen hram.

Iste te godine Leopold Baumgärtner (Tolna, 1814.- Zagreb 1896.), trgovac manufakturnom platnenom robom i narodnim nošnjama sa susjedom, Terezom Arko, povjerava Franji Kleinu, graditelju hrama i pred-

stavniku novog stila, historicizma, projekt zgrade koja bi obuhvatila parcele triju starih kuća (br. 12, 13 i 14), pozivajući se na generalnu regulatornu osnovu koja na sjevernoj strani previđa jedinstvenu arhitektonsku frontu. Dvojbe, a očito i organizacijske teškoće odgađaju dozvolu o gradnji, a 1875. Rupert Melkus, predstojnik gradskog građevnog ureda, podnosi idejni projekt goleme zgrade duž dijele sjeverne fronte, artikulirane u više povezanih jedinica koje bi se ponudile pojedincima. Zgrada je optočena na uglovima jednakim rizalima, naglašeno razvijene krovne partije, a u prizemlju sadrži jedinstveno oblikovane lokale. Realizaciju su osujetile kritike, napose Izidora Kršnjavoga koji se već profilirao kao arbitar, a po svojoj prilici i neodlučnost kućevlasnika. No ipak, Melkusov će prijedlog postati temelj postupne transformacije sjeverne fronte. Baumgärtner, taj put s partnerom Salomonom Wasserthalom, ponovno se 1880. javlja s novim projektom naočite nerenesansne dvokatnice, što ga je u oslonu na Melkusov prijedlog izradio Janko Jambrišak. Do 1882. kad je kuća sagrađena, obojica partnera imala su dozvolu da na trgu nastave prodaju u provizornim barakama. Za dvije godine, 1884., ta prva uistinu urbana kuća dobit će premac, impozatnu trokatnicu na uglu s Dugom/Radićevom ulicom, na broju 3, koju je za industrijalca Guidu Pongratza projektirao Hermann Bollé. U njoj su se sve dok nije 1938. srušena da ustupi mjesto golemoj zgradi Assicurazioni Generali smjenjivali različiti, pa i židovski trgovci, uglavnom suknom ili konfekcijom, dok su Baumgärtnerov posao, kad se pod starost umorio, nastavili njegovi nećaci Jakob Kell i Edmund Bachrach, a tvrtka je i dalje nosila njegovo ime, uz dodatak „nećaci“, sve dok 1910. nije prešla u druge ruke i potom za dvije godine adaptirana prigodom izgradnje susjedne kuće Wasserthal na početku Bakačeve prema projektu Rudolfa Lubynskoga. Drugi Baumgärtnerov nećak i suvlasnik, Daniel Hermann, otac slikara Oskara, doskora

Pogled iz Ulice M. Valerije/Praške na kuću Baumgärtner i kuću Kolmar na sjevernoj strani, oko 1910.

je uredio veliku trgovinu konfekcije u iličkom dijelu kuće br. 1, gdje je na prvom katu početkom 1890-ih posvjedočena ordinacija zubara dr. Eugena Rada, koji je u stomatologiju unio niz inovacija. (sl. 5, 6) Dućan sličan Hermannovu uredio je još 1885. Salomon Berger, trgovac i kolekcionar, u kući Jelačićev trg 2, koja je otada u njegovu vlasništvu. (sl. 7, 8)

Kako bilo, prednost je na sjevernoj strani trga imala odjeća: muška i ženska, gradska i seljačka, rukom izrađena ili konfekcijska, a to se nije promijenio ni kasnije, u modernim zgradama koji su nicali na mjestu starih jednokatnica, od Pongratzove do Baumgärtnerove kuće.

U posjed Židova, zubara dr. Žige Herzoga, u Zagrebu od 1898., došla je nakon propasti tvrtke Gjüre Gavelle, kićena dvokatnica br. 6, sagrađena 1886. na mjestu dvije stare kuće (br. 8 i 9) prema projektu osobito cijenjenog arhitekta, udomaćenog Nijemca, Kune Waidmanna. Herzog će postupno preuređivati svoju kuću sve do 1931., no na prijelomu stoljeća, kad počinje preobrazba okoliša, u njezinu izgledu još nema promjena: tu će mjesta naći trgovine kolonijalne robe

Reklama Daniela Hermana

Jelačićev trg/Ilica 2: trgovina sukna i konfekcije Daniela Hermana.

Reklama dr. Eugena Rada, 1899.

Milana Zvijezdića, kasnije Žige Schulhofa, seljačke robe Wilima Picka, pripadnika treće generacije vlaš-koulične obitelji, u Zagrebu od 1842., pa prodavaonica konfekcijskih odijela Adolfa Bondyja i Ferde Rudovitsa, a uz Herzovogu ordinaciju na pročelju reklamira svoju i zubar dr. Nikola Winterhalter.

Od 1904. do 1905. niknut će na sjevernoj strani trga dvije reprezentativne trokatnice, zubara dr. Eugena Rada (Zagreb 1868.- Zagreb 1920.), br. 5 (na mjestu starih kuća br. 6 i 7), i Roberta Kolmara (Zagreb 1845.), brata poznatog bankara Edmunda, obojice potomaka starosjedioca Heinricha/Zevi Kohna (Mattersdorf

1811.-Zagreb 1888.), br. 7 (na mjestu stare kuće br. 10 Emanuela Schobera i br. 11). Obje kuće projektirane su u čuvenom atelijeru Hönigsberg & Deutsch, no dok Kolmarova nosi kasnohistoricistička obilježja, kuća dr. Rada unosi na Jelačićev trg secesijski duh i dekor, za- slugom mladog suradnika atelijera, Vjekoslava Bastla, a alegorijske figure izradio je ugledni kipar Rudolf Valdec. Uz dominantne reklame vlasnika, zubara dr. Rada, na pročelju se isticala reklama austrijskog osiguravaju- ćeg društva „Anker“, koje je za Hrvatsku, Slavoniju, Dal- maciju, Bosnu i Hercegovinu zastupao Albert Deutsch Maceljski (Zagreb 1867.- Zagreb 1952.), veletrgovac, industrijalac i poznati mecena, pripadnik stare vlaš- koulične obitelji i dinastije. U prizemlju je Gustav Schwarz uredio „skladište“, zapravo elegantni salon američkih cipela, a Ernest Rado uz trafiku i dućan tehničke robe, a kasnije se tu smjestila prodavaonica Julia Meinla, dok je u Kolmarovoj kući bila popularna staklana Franz i trgovina manufakturne robe Löbl i Ebenspanger. Po- sljednja u tom nizu bit će kuća Teodora Poppovića, br. 4 (na mjestu starih kuća br. 4 i 5) iz 1906/07., projektirana u atelijeru Židova Slavka Benedika i njegova partnera Aladara Branyaja, s keramičkim reljefom i alegorijskim likovima Ivana Meštrovića, raskošna secesijskog de- kora, oguljenog nažalost u jeku manije tzv. purifikacije tridesetih godina.

Ilica 1: stomatološka ordinacija dr. Rada (1. kat); Jelačićev trg 2: kuća Salomona Bergera.

Sjeverna strana Jelačićeva trga:
 kbr. 6 Joh. Pollak (trgovina tkanina),
 Kreditna banka dd (1. kat); kbr. 7
 Löbl i Ebenspanger (manufakturna
 roba); kbr. 8 Salomon Wasserthal
 (konfekcija)

Kuća Rado, kbr.5: ordinacija dr.
 Eugena Rada, zastupstvo „Ankera”,
 trgovina američkih cipela Gustava
 Schwarza, trafik Ernesta Rada.

U isto vrijeme sagrađena je nekoć glasovita kuća apotekara Eugena/Viktora Feller, na uglu trga i Jurišičeve ulice (na mjestu starih kuća 21 i 22, nekad Žige Pollaka), kojom na istočnoj strani počinje promjena. I ona je projektirana u atelijeru Hönigsberg & Deutsch i pripisuje se Vjekoslavu Bastlu. Isticala se golemom bojom s reklamom eliksira Elsa-fluid kojim je Feller stekao bogatstvo i ugled, mekanim obrisima i zaigranim plastičnim dekorom. „Elsa-fluid-dom“ bio je atrakcija trga sve do 1927. kad je novi vlasnik, bankar, industrijalac i poduzetnik Otto Stern (Zagreb 1874. - Zagreb 1934.), pripadnik starosjedilačke vlaškoulične obitelji, brat Žige Sterna, vlasnika Kožare, odlučio da je modernizira, možda pod utjecajem brata, dr. Ive Sterna, advokata i novinara, osnivača Radio stanice Zagreb, promotora fotografije i filma, koji je održavao veze s avangardnim umjetnicima. Prema skici/prijedlogu slavnog Petera Behrensa, pionira funkcionalističke arhitekture, kuću je 1928. preuredio Ignjat Fischer (Zagreb 1870. - Zagreb 1948.), tada u jeku slave, vlasnik velikog atelijera, prijatelj sa židovskom društvenom i poduzetničkom elitom, tako i s braćom Ottom i Žigom Stern, koji su kao i on bili članovi uprave Zagrebačkog zbora. Većina teoretičara i kritičara smatra da je tom kućom na hibridnom Jelačićevu trgu napokon osvanula moderna arhitektura, dok su se neki još dugo s nostalgijom sjećali simbola Elsinog fluida, koji je u svoje vrijeme otkrila posmoderna – posve očekivano.

Ignjat Fischer pojavio se na trgu i prije adaptacije Sternove kuće s jednim od najvećih svojih projekata, naime, projektom Gradske štedionice s Gradskom kavanom i Gradskim podrumom, izabranim 1922. na natječaju. Realiziran je u dvije etape, od 1923. do 1925. i od 1929. do 1931. (na mjestu starih kuća 18, 19, i 20). Najprije je sagrađen južni dio sklopa u kojem su osim ureda predviđeni stanovi, apoteka i restoran Gradski podrum, a od 1929. do 1931. godine sjeverni dio, orijentiran glavnim pročeljem na trg, a bočnim na ulicu koja je imala spojiti Vlašku i trg, prema osnovi iz 1929. Dok je u prvom dijelu za javnost od najvećeg interesa bio novi restoran, Gradski podrum, u drugom je to bila kavana. I jedno i drugo smjesta su prihvaćeni i posvojeni, a u urbanoj memoriji zadržali visoko mjesto. Razlikovali su se stilom i ugođajem. Interijer Gradskog podruma bio je, piše u monografiji o Ignjatu Fischeru Marina Bagarić, „nadahnut narodnom baštinom za koju je Ignjat Fischer imao senzibiliteta. Prijateljevao je s najvećim kolekcionarom narodne umjetnosti Salomon Bergerom, a i sam posjedovao zbirku narodnim

Dr. Eugen Rado (1868.-1920.)

Arhitekti Leo Hönigsberg (1879.-1911.) i Julius Deutsch (1859.-1922.)

Osjegurajte si život!

Često prilikom nekoga znamo da je u nekoj prilici bio bolji od svih nas, a za čitav život umro je kao da je bio najgori od svih nas.

„ANKER“

društvo za osjeganje života i prihodnu obradu.

Vrhovni zastupnik za Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu
ZAGREB, Jelačićev trg 5.

Imate li prilikom nekoga života koji vam se čini kao da je bio bolji od svih nas, a za čitav život umro je kao da je bio najgori od svih nas? To je znak da vam život nije bio dovoljno osiguran. Želite li osigurati svoj život i prihodnu obradu? To je znak da vam život nije bio dovoljno osiguran. Želite li osigurati svoj život i prihodnu obradu? To je znak da vam život nije bio dovoljno osiguran.

Uvjeti su najpovoljniji, a cene vrlo jeftine.

Najbolji uvjeti, koji se tiču od društva za osjeganje života

nepobitna sigurnost!

to osigurava prava i sigurnost osiguranika. Za ovaj polje daju

puta **„ANKER“** najstarije i najveće osiguravajuće društvo Austro-ugarske monarhije

koje ima društvo, koje se bavi osiguranjem života i prihodnom obradom i to bez ikakvih obnova i dopuna.

Kapital je osiguran u najsigurniji i najsigurniji bankama i u prava osiguranja.

Putem se „ANKER“ osiguravajuće društvo, koje ima osiguranje života i prihodnom obradom i to bez ikakvih obnova i dopuna.

Postojeći uvjeti su najpovoljniji i najsigurniji. Društvo osiguranja „ANKER“ ima osiguranje života i prihodnom obradom i to bez ikakvih obnova i dopuna.

„ANKERA“.

Stanje društva 31. prosinca 1909.:

Podignuti kapitali glavnica	K. 3.000.000.—
Aktiva	K. 102.000.000.—

Do godine 1909. izdala je društvo 87.825 polisa na iznos od K. 372.936.766.—

Vrhovni zastupnik za
Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu
ALBERT DEUTSCH.

Zastupstvo u vezi sa životom, — Priznati, članovi i upute šalje se na zahtjev besplatno. — Potrebna pomoć za prava osiguranika osiguravajućem društvu.

Reklama Alberta Deutscha Maceljskog

Albert Deutsch Maceljki (1867.-1952.)

Dio sjeverne strane trga s kućom dr. Herzoga (kbr. 6), Roberta Kolmara (kbr. 7) i Samuela Wasserthala (kbr. 8), 1905.

Eugen Viktor Feller (1871.-1936.)

Kuća Feller, tzv. „Elsa-fluid dom“ na uglu trga i Jurišićeve ulice; dio stare izgradnje na istočnoj strani trga i duž Bakačeve ulice.

Gradska štedionica s Gradskim podrumom i Gradskom kavanom, 1931. Arh. Ignatz/Ignjat Fischer.

vezova.“ Definitivno je uređen 1932., kad je otvorena i Gradska kavana, i tada je dobio točionicu/Grill-room i freske koje su na poziv ravnatelja Štedionice Rudolfa Erbera izradili Maksimilijan Vanka i mladi slikari Edo Kovačević, Kamilo Tompa, Krsto i Željko Hegedušić, a sadržaj im je bio usklađen s tamnom drvenom oplatom i drvenim lusterima. Za razliku od njega kavana je imala posve drukčiji, naglašeno moderni karakter. Marina Bagarić ocjenjuje njegov interijer kao „jedinstven primjer međuratnog oblikovanja“, koji pruža „dojam pročišćenog monumentalnog, ali istodobno ugodnog i nimalo pretencioznog prostora“, postignut „zadivljujućim malobrojnim elementima: velikim stupovima, dojmivim stubištem i oblikom galerija“. Uglavnom se definirala kao ostvarenje art-décoa, ali Bagarić taj stil razabire tek u detaljima i sklona je interijer pripisati ekspresionizmu. Među Fischerovim ostvarenjima tog doba ocjenjuje ga kao najzrelije. Ni terasu ispred kavane arhitekt nije prepustio slučaju, nego je opremio stolicama od čeličnih cijevi, kakve je dizajnirao Mies van der Rohe, a proizvodile su ih europske tvornice. „Elegancija Miesovih naslonjača provocirala je zagrebačke umjetnike: terasu je višekratno snimao Tošo Dabac.

Dok se u restoranu i njegovoj „švemi“ blagovalo, slavilo sve moguće fešte, od poslovnih do obiteljskih, a mnogi kao abonenti ili stalni gosti dolazili ovamo na ručak i večeru, u kavani su se pili kava i melanž s čuvenim briošima i profiterolom, časkalo se i dogovaralo, pušilo i čitalo svjetsku štampu, šampanjiziralo, plesalo uz jazz-band i očijukalo, o čemu svjedoče zapisi najvažnijih međuratnih pisaca. Posvetili smo ovim poprištima društvenosti, koja su postala topos zagrebačkog urbaniteta toliko pažnje, zato što ih više nema, zato što su uništena. Gradska kavana je nedavnim zahvatom kičizirana prema skorojevičkom, novobogataškom ukusu, a Gradski podrum zatvoren i pretvoren u skladište.

Gotovo u isto vrijeme kad je bio zaokupljen Gradskom štedionicom, Fischer se, u neposrednom susjedstvu, na broju 13 (starom br. 26 - M. Valerije 1-3), bavio i Hrvatskom zemaljskom bankom. Na uglu trga i ulice koja je vodila do hrama, stajala je do potresa 1880. kuća Emanuela Pristera, koja je toliko stradala da se morali porušiti, a novi vlasnik, Emanuelov sin, Girolamo ml., dao je 1881. sagraditi novu prema projektu Janka Jambrišaka, graditelja stare kuće. U njoj je bila i kava-

Arhitekt Ignatz/Ignjat Fischer (1870.-1948.)

Terasa Gradske kavane, 1935.

na, a kasnije, od 1912. podružnica Hrv. zem. banke, koja je sjedište imala u Osijeku. Kasniji vlasnik, zubar dr. Žiga Altstätter, više je puta adaptirao kuću za potrebe banke i ona se proširila na susjednu kuću u današnjoj Praškoj, koja je i kupljena 1919. nakon odluke o preseljenju banke u Zagreb. I suosnivači te banke bili su 1909. osječki Židovi, a među onima koji su je preuzeli 1922. bili su ugledni zagrebački židovski bankari Adolf Heim i Ernest Ružinski. Tada je promijenila ime u Jugoslavensku banku, očito pod utjecajem izmijenjenih političkih prilika i pogleda nakon Prvog svjetskog rata. Fischer je dobio zadaću spojiti dvije zgrade i temeljito ih adaptirati. Oblikovanje pročelja povjerio je novom suradniku u svom atelijeru, ruskom arhitektu, emigrantu, Petru Pavloviču Fetisovu, koji joj je monumentalnost i ozbiljnost osigurao neoklasičnim elementima, strogom artikulacijom i nizom alegorijskih figura koje je izradio Rudolf Valdec. Danas je u toj zgradi opustošena interijera Croatia-osiguranje.

Gotovo usput Fischer je sudjelovao u adaptaciji, točnije proširenju još jedne kuće na trgu, nekadašnje kuće Gavella, od 1891. u vlasništvu dr. Žige Herzoga. Kao što je spomenuto, Herzog je nekoliko puta preure-

đivao prizemlje i prvi kat, gdje je imao ordinaciju, dogradio s dvorišne strane skladište, a 1929. napokon i stekao i parcelu Pod Zidom, s time da dogradi novu kuću. Iste je godine s trgovcem Mijom Arkom osnovao konzorcij za gradnju zgrade Dolac 8-9, s vlastitom zatvorenom tržnicom. Projekt je povjerio Fischeru, koji se poslije uhvatio i nove kuće s pročeljem Pod Zidom, prislonjene na staru kuću. Ta nova kuća, po svemu neobična u svom susjedstvu, pripisivala se donedavna Zoji Nepeninoj Dumengjić, suradnici u Fischerovu atelijeru, ali je Marina Bagarić na temelju dokumenata i obuhvatne analize pripisuje samom majstoru, naime Fischeru. I tu je trebalo spojiti dvije kuće, što je ostvareno monumentalnim stubištem u obliku dvostruke spirale, koje neodoljivo podsjeća na interijer Gradske kavane, a zacijelo pripada najoriginalnijim zagrebačkim stubištima. Zahvat je trajao od 1930. do 1935., a u prvoj fazi izveden je pasaž do gradske tržnice na Dolcu i ujedno do manje, privatne tržnice Herzog-Arko (Dolac 8-9, danas Mliječna tržnica). U mezzaninu je uređen Pick-bar, koji je kao amblem imao igraću kartu, a pasaž smjesta po njemu prozvan Pickov prolaz; danas se zove prolaz Harmica.

Interijer Gradske kavane.

Arhitekt Hugo Ehrlich (1879.-1936.)

Arhitekt Stjepan Gomboš (1895.-1975.)

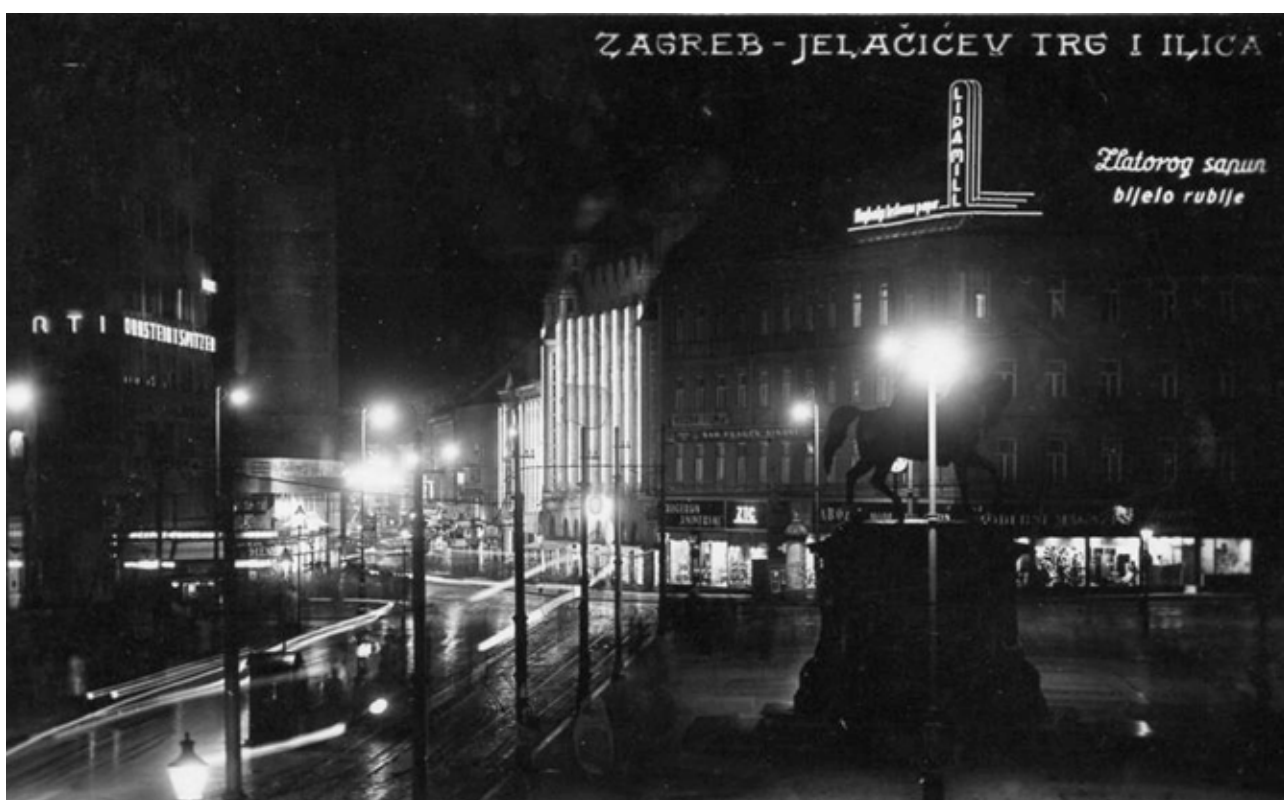

Zgrada Mirovinskog fonda Gradske štedionice, arh. H. Ehrlich, S. Gomboš i M. Kauzarić; na 1. katu zalagovnica i dražbovaonica Ornstein i Spitzer, 1936.

To su bili tragovi Ignjata Fischera na Jelačićevu trgu, a uzgred, nije zgoroga spomenuti da je najprofinjniji zagrebačkih filmski režiser, književnik, erudit i građanin u punom smislu riječi, Zvonimir Berković, izabrao Fischerovu Gradsku kavanu, iako tada već otrcanu, i fascinatno stubište Pickova prolaza kao glavna poprišta svojega „Ronda“, klasika poslijeratnog modernizma.

Posljednji, dramatični čin transformacije Jelačićeva trga, u kojem su glavnu ulogu imali Židovi arhitekti, a i kućevlasnici, zbivao se na njegovu jugozapadnom dijelu, između 1932. i 1937., kad na mjestu stare Bolnice milosrdne braće, sagrađen tzv. Zakladni blok,

je poslovno-stambene zgrade Schlenger, Bogovičeva 4 i Günsberg, uglovnica Bogovičeva/Petričeva 7 (1932-33.) projektirao Slavko Löwy (Koprivnica 1904. - Zagreb 1996.). To nabranje gotovo i nije potrebno dopuniti komentarom. Zakladni blok, a ne Behrensova, odnosno Fischerova maska „Elsa-fluid-doma“, autentični su manifest funkcionalizma ili internacionalnog stila, posve domaće provenijencije. Očuvao se do danas u izvornom stanju. Duh koji je nadahnjivao autore Zakladnog bloka možda je potaknuo vlasnika tvornica „Golub“, „Lipa Mill“ i Zagrebačke tvornice papira, Matiju Freunda, tada vlasnika dugovječne i više puta preuređivane kuće br 1 (nekoć Stjepana Jelačića, pa Kristofora

Kuća Freund s reklamom „Lipa Milla“ na uglu trga i Ilice, robna kuća „Kastner & Oehler“. Velegradski izgled trga i Ilice noću.

kompleks od više pojedinačnih kuća, koje ipak pružaju dojam kompaktnosti i ujednačenosti cjeline. A evo ostvarenja arhitekata Židova: zgrada Mirovinskog fonda Gradske štedionice, Gajeva 2, 1934-35., arhitekti Hugo Ehrlich (Zagreb, 1879.- Zagreb, 1936.), Stjepan Gomboš (Sombor, 1895. - Zagreb, 1975.) i Mladen Kazlarić; poslovno- stambena zgrada Alkalaj, Gajeva 2b, 1932-33., arhitekti Pavao Deutsch/Duić (Zagreb 1897. - Zagreb 1948.), sin Juliusa Deutscha i Aleksander Freudenreich; poslovno-stambena zgrada Hahn, Gajeva 2c/Bogovičeva 2, 1932-33., arhitekt Otto Goldscheider (Opava/Troppau, Češka, 1880. - Zagreb, 1934.), dok

Stankovića, još kasnije trgovca Maxa Hafnera), da joj prida moderno lice, barem u zoni prizemlja, pa je radikalno izmijenjena 1931-34. intervencijom Zlatka Neumann (Pakrac 1900.- Zagreb 1969.) i konstruktora Lea Neubergera (Zagreb 1896.-1941.)

Na Jelačićevu trgu nema gotovo ni jedne kuće koju Židovi nisu obilježili, trajno ili prolazno. Analizom adresa Aleksander Laslo je utvrdio, da je u razdoblju od 1911. do 1928. gotovo 40 % lokala pripadalo Židovima. Svojim novcem, ukusom i kulturom oni su sajmište varoši na rubu Monarhije pretvarali u reprezentativni

ambijent srednjoeuropske metropole. Senzacije i eleganciju osiguravali su dućani, opremljeni katkad poput salona, kao što je bilo „skladište cipela“ Šandora Ebenspangera na br. 1 ili otmjerna parfimerija „Nobilior“ Slavka Löwyja na br. 15, a u tom natjecanju sudjelovale su i prije Gradske kavane one starije, poglavito na južnoj strani. U najstarijoj, Narodnoj kavani u Hatzovoj kući na br. 16, piše bankar Otto Šik (Zagreb 1883. - Zagreb 1938.), najviše su se sastajali bankari, tu je začeta ideje o zagrebačkoj burzi koja je prvo sjedište imala u Elsa-fluid-domu. No s vremenom su nestale, jer bi novo uvijek pregazilo staro, pa je tako, primjerice, trebalo tru-

da da se na istočnoj, totalno izmijenjenoj strani pronađe adresa glasovitog košer restorana, Trakterie Kohn, tamo gdje je danas Gradska kavana. (sl.28) Sve ih je progutao mrak zaborava, a samo stare slike dozivaju Zagreb kakav su ponajviše Židovi dotjerali do europskog i kozmopolitskog grada. I smatrali ga domom i zavičajem, sve dok im to 1941. nije brutalno osporeno.

Post scriptum

Kao pouzdani izvori za rano razdoblje korištene su publikacije: G. Schwarz, *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50.-tih godina 19. vijeka*, Zagreb, 1939. i L. Dobronić, *Stare numeracije kuća u Zagrebu*, Zagreb, 1959. Za potporu i pomoć zahvaljujem Aleksanderu Laslu koji uvijek priskače kad god je potrebno.

→ obj. u časopisu *Ha Kol*, 130, Zagreb, 2013.

Trgovina cipela Šandora Ebenspangera na uglu trga i Ilice, na ulazu vlasnik.

Parfimerija „Nobilior“ Vatroslava Löwyja (kbr. 15)

Košer restoran „Trakterie Kohn“ (stari kbr. 19), na mjestu Gradske kavane, 1906.